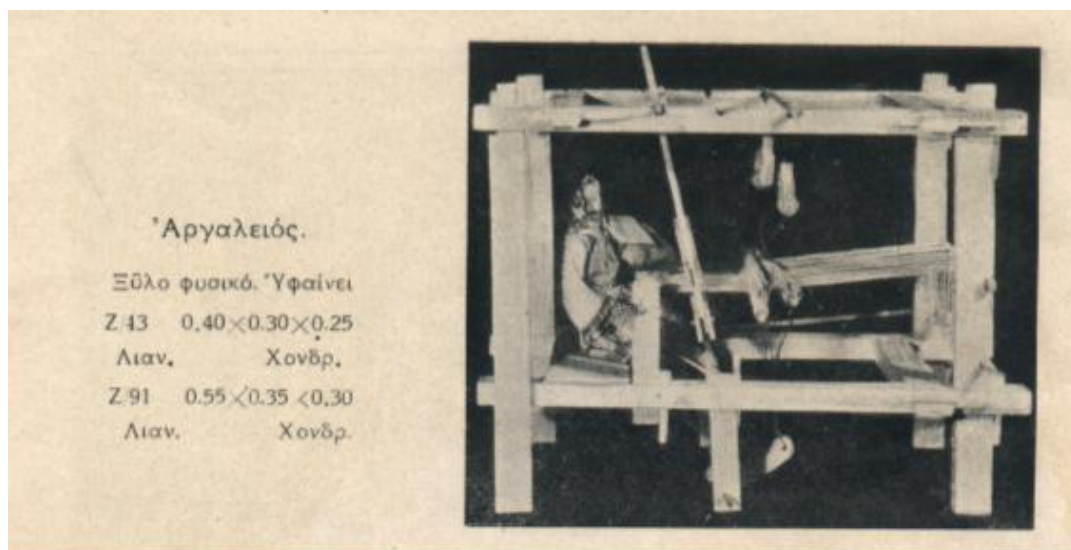

ΙΧΝΗΛΑΣΙΑ ΤΟΥ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΥ ΛΟΓΟΥ ΣΤΑ ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Παπαστράτειος Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής
(1928-1932)

Διπλωματική εργασία στο πλαίσιο του ΠΜΣ Πολιτικής
Επιστήμης
και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και
Πολιτικών Επιστημών

Επιβλέπουσα: Χριστίνα Κουλούρη, καθηγήτρια Ιστορίας

ΜΑΡΚΑΚΗ ΚΡΥΣΤΑΛΛΙΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	
α) Παιδική ηλικία και νεότητα στον Μεσοπόλεμο	σ. 4-6
β) Γυναίκα και παιδί	σ. 7
 1. Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας	
1.1. Το πλαίσιο, το έργο	σ. 8-12
1.2. Τεχνική εκπαίδευση και εργασία, το όραμα	σ. 13-18
 2. «Παπαστράτειος Σχολή Παιγνιδίων και Εφηρμοσμένης Διακοσμητικής»	
2.1. Η ίδρυση	σ. 19-21
2.2. Σχολείο εργασίας	σ. 22-25
2.3. Μαθήματα και δάσκαλοι	σ. 26-30
2.4. Φιλανθρωπικό ίδρυμα και βιοτεχνική μονάδα	σ. 31-33
2.5. Η παιδική «ελληνικότητα», η αστικοποίηση και «η παιγνιώδης εργασία»	σ. 34-43
 Επίλογος	σ. 44-45
 Παράρτημα	σ. 46-60
 Πηγές	σ. 61-63

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

α) Η παιδική ηλικία και η νεότητα στον Μεσοπόλεμο

...Μοναχά, ορφανούλια, τριγυρνούν στους δρόμους τα φτωχά παιδάκια, στέκουν μαγεμένα μπρος από τις βιτρίνες - κι αχ! πόσο ποθούνε τις ξανθές κουκλίτσες, τ' αυτοκινητάκια που δε θα χαρούνε¹...

Ιδανικό δειγματοληπτικό υλικό για μηδενική εστίαση στην προσέγγιση του παιδιού παρέχει η *Διάπλασις των Παίδων* που εξυπηρετεί αποδελτιωτικά την παρούσα γραφή, κειμενικός κορμός της οποίας θα είναι το *παιδί και το παιχνίδι του* - εγγεγραμμένα στην «ελληνικότητα» του Μεσοπολέμου.

Δοκιμάζοντας έναν καταγισμό πληροφοριών από αυτές που απλώνονται, απλουστευμένες, στις σελίδες του περιοδικού απ' το '22 ως το '40, τόσο απ' την αναφορική όσο και απ' την ποιητική του λειτουργία, σταχυολογούμε στοιχεία που δεσποζουν στον δημόσιο, διεθνή και εντόπιο αστικό λόγο περί του ενδιαφέροντος για την παιδική και νεανική ηλικία (κυρίως την «επικίνδυνη»): «το Πατριωτικό Ίδρυμα φροντίζει τα παιδιά σαν δεύτερη μάνα»· «η γυναικεία αστυνομία του Βερολίνου» και «η σωτηρία των κακών παιδιών του δρόμου, χωρίς τον βούρδουλα του παιδονόμου», ως πρόταση για μίμηση²· οι βρεφοκομικοί σταθμοί και «η μείωση της παιδικής θνησιμότητας»³· οι στοιχειώδεις γενικές γνώσεις και η επαγγελματική εκπαίδευση που παρέχουν τα ιδρύματα, γιατί αλλιώς «τα ορφανά θα γίνονταν βάρη της γης, αλήτες και κακοποιοί»⁴· η φιλανθρωπική έκκληση να δωρηθούν τα παλιά παιχνίδια στα φτωχά παιδιά, με την επισήμανση-απορία: «Επειδή είναι φτωχά δε θέλουν έναν караγκιόζη, μια κουζινίτσα, ένα ταμπούρλο, μια κούκλα;»⁵· η Βαλκανική Έκθεση για το παιδί στην Αθήνα⁶· η προτροπή, στο πλαίσιο της Διάσκεψης Ειρήνης της Γενεύης, προς την αγγλική νεολαία: «Να είστε περήφανοι για το έθνος σας, αλλά να θεωρείτε όλη την Ευρώπη πατρίδα σας»⁷ - προτροπή που θα απευθύνουν και ελληνικές ελίτ στα δικά τους παιδιά.

Με δυο λόγια, οι ανησυχίες για την παιδική-νεανική ηλικία και τις αδυναμίες της, που ευδοκιμούν στον Μεσοπόλεμο.

Και αν ο 20ός είναι ο αιώνας του παιδιού, όπως πρεσβεύει η Ellen Key, ή δεν είναι, επειδή το παιδικό πεδίο ήταν καιρό πριν «επισκέψιμο», είναι

¹ Γιάννης Καμαρινάκης, «Καλέ Άγιε Βασίλη», στο *Η Διάπλασις των παίδων*, τόμος 39ος, αρ. φύλλου 5, Αθήνα, 2-1-32, σ. 49.

² Φωκίων Θαλερός, «Η παιδική αστυνομία», *Η Διάπλασις...*, ό.π., αρ. φύλλου 25, 21-5-32, σ. 289.

³ Φαίδων, «Τι γίνεται και στις Αθήνας», *Η Διάπλασις...*, ό.π., αρ. φύλλου 30, 25-6-32, σ. 356.

⁴ Φαίδων, «Το ορφανοτροφείο Χατζηκώστα», *Η Διάπλασις...*, ό.π., αρ. φύλλου 3, 12-12-31, σ. 20.

⁵ Φαίδων, «Προεόρτια», *Η Διάπλασις...*, ό.π., αρ. φύλλου 3, 19-12-31, σ. 32.

⁶ Ανανίας, «Η Βαλκανική Έκθεση του Παιδιού», *Η Διάπλασις...*, ό.π., τόμος 43ος, αρ. φύλλου 20, 18-4-36, σ. 236.

⁷ Φαίδων, «Ειρήνη», *Η Διάπλασις...*, ό.π., τόμος 39ος, αρ. φύλλου 11, 13-2-32, σ. 128.

σίγουρα ο αιώνας του εφήβου, γιατί η «νεότητα» «ανακαλύφθηκε» τότε⁸. Και ο Μεσοπόλεμος επένδυσε στο κεφάλαιο του ανηλικού και στον ανήλικο ως κεφάλαιο.

Οι συνθήκες της ζωής, της διατροφής, της εκπαίδευσης, της εργασίας του «περιθωριακού» παιδιού και γενικά της ποιότητας του χρόνου, οικιακού-σχολικού και εξωοικιακού-εξωσχολικού, κάθε παιδιού, απασχολούν όλες τις ελίτ και την πένα τους.

...Εφημερίδες, σοκολάτες τριγυρίζω και πουλώ
Να ιδήτε τους διαβάτες πόσο τους παρακαλώ⁹...

Αρκετά με την ποίηση... Ώρα για την αναφορική ματιά...

Απ' τον λόγο της επιστήμης ανθολογώντας, μαθαίνουμε ότι η χειρωνακτική εργασία είναι η κύρια ασχολία που προορίζεται για τα απροστάτευτα φτωχά παιδιά – η απαγόρευση της γενικά μέχρι την ηλικία των δώδεκα ετών είχε ψηφιστεί το 1912, ο νόμος ωστόσο δεν είχε ουσιαστική ισχύ¹⁰. Όντας ορφανά ή μέλη πολύτεκνων οικογενειών, δούλευαν στη βιοτεχνία ή στη βιομηχανία με πολύ χαμηλά ημερομίσθια¹¹, σε τομείς που δεν απαιτούσαν εξειδίκευση (ιδιαίτερα τα κορίτσια), ή «ενέπιπταν κατά σμήνη» στους δρόμους της πόλης ως «μικροί αλήται, ρακένδυτοι, ρυπαροί, ελεεινοί την θέαν... και έτειναν προς επαιτείαν το μικρόν ρυπαρόν χέρι των ενώ εξελιπάρουν με εκνευριστικούς κλαυθμηρισμούς την ευσπλαχνίαν». Οι φόβοι για τη νεανική εγκληματικότητα πολλαπλασιάζονται, λαμβάνονται μέτρα κατασταλτικά¹² και εντείνεται η φωνή για την έλλειψη τεχνικής εκπαίδευσης τουλάχιστον «από την πλευρά των βιομηχάνων ή αυτών που οραματίζονταν μια βιομηχανική Ελλάδα»¹³.

Από την άλλη, ο υποσιτισμός και οι κακές συνθήκες διαβίωσης των χαμηλών στρωμάτων ευνοούν τις επιδημίες που αποδεκατίζουν τον παιδικό πληθυσμό. Ο εξανθηματικός τύφος, η δυσεντερία μαζί με την ελονοσία, τη φυματίωση και το τράχωμα, αλλά και τα παιδικά νοσήματα (οστρακιά, διφθερίτιδα) ταλαιπωρούν θανάσιμα τα παιδιά¹⁴ και καθιστούν αναγκαία τα «υγιεινής παραγγέλματα».

⁸ Antonio Santoni Rugiu, «Κινήματα της νεολαίας στην προφασιστική και μεταφασιστική Ευρώπη», σ. 583, και Ugo Fabietti, «Η οικοδόμηση της νεότητας», σ. 115, στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου-Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1986.

⁹ Ρίτα Μπούμη, «Τ' ορφανό παιδί», στο *Η Διάπλασις...*, ό.π., τόμος 43ος, αρ. φύλλου 9, 1-2-36, σ. 98.

¹⁰ Βασιλική Θεοδώρου, «Ο λόγος των φιланθρώπων για τα φτωχά και περιπλανώμενα παιδιά», στο *Πρακτικά διημερίδας – Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία 19ος-20ός αιώνας*, Γνώση, Αθήνα, 1999, σ. 141.

¹¹ Μιχάλης Ρηγίνος, «Μορφές παιδικής εργασίας στην ελληνική βιομηχανία-βιοτεχνία», στο *Ιστορικότητα...*, ό.π., σ. 421.

¹² Αντώνης Λιάκος, «Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων – το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», στο *Ιστορικότητα...*, ό.π., σ. 660.

¹³ Μ. Ρηγίνος, ό.π. σ. 77 και Α. Λιάκος, ό.π. σ. 599.

¹⁴ Βασιλική Θεοδώρου-Δέσποινα Καρακατσάνη, *Υγιεινής παραγγέλματα – Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Διόνικος, Αθήνα, 2010, σ. 348-349.

Επεμβαίνουν διεθνείς οργανισμοί και φιλανθρωπικές οργανώσεις (American Near East Relief, Save the children Fund)¹⁵, δραστηριοποιούνται οι γυναίκες οργανώσεις του Μεσοπολέμου¹⁶ και καθιερώνονται εταιρείες¹⁷ και ιδρύματα¹⁸, εφαρμόζονται καινούριοι θεσμοί (εμβολιασμός, παιδικές εξοχές) και παγιώνονται λίγο παλαιότεροι (συσσίτια).

Η ευγονιστική ιδεολογία του υγιούς βιολογικού κεφαλαίου που υποστηρίζουν φορείς και ιδιώτες, στην Ελλάδα συνδέεται με την προστασία της παιδικής ηλικίας και τη βελτίωση των συνθηκών μητρότητας. «Η μείωση της βρεφικής και παιδικής θνησιμότητας αναγορεύονται σε κατεξοχήν μέτρο για την ενίσχυση της ελληνικής φυλής»¹⁹, η οποία έχει «...επικινδύνως παρακμάσει ύστερα από τόσες επαναστάσεις, πολέμους και μεταναστεύσεις, φαινόμενα που αφήρεσαν από την Ελλάδα τα βιολογικώς ανώτερα στοιχεία»²⁰.

«Το παιδικό σώμα, την περίοδο αυτή, θεωρείται ότι μπορεί να αποτελέσει κριτήριο εθνικής ισχύος και κρατικής αποτελεσματικότητας»²¹.

Η χειραφέτηση του παιδιού (διάβαζε χειραγώγηση) μέσω των αθλητικών σωματείων, του προσκοπισμού, των κατηχητικών σχολείων²², αλλά και το ίδιο το παιχνίδι του οριοθετούνται ελεγχόμενα²³.

Η νέα παιδαγωγική προβάλλει το σχολείο εργασίας, που στις διάφορες εκδοχές του (υπαίθριο, σχολείο της γης²⁴) συγκλίνουν και άλλοι λόγοι πολλοί, ο ιατρικός, ο εκπαιδευτικός, αλλά και ο νέος περί της επιστροφής στη φύση²⁵.

Ισχυρό κομμάτι του ενοποιητικού εκπολιτιστικού μεσοπολεμικού ιδεώδους που ασφαλώς εκβάλλει και στη διαπαιδαγώγηση και στον χειρισμό συλλήβδην της παιδικής και νεανικής ηλικίας, ο λόγος για την «ελληνικότητα», μία από τις μεγάλες «ησυχίες» ή ανησυχίες της εποχής, συναντάται διάσπαρτος ακόμα και στα παιδικά περιοδικά και στερεώνεται στη γλώσσα, στη μουσική παράδοση και στις συνήθειες²⁶, στοιχεία «εθνισμού» και «λαϊκού πολιτισμού».

¹⁵ Β. Θεοδώρου-Δ. Καρακατσάνη, στο *Υγιεινής...*, ό.π., σ. 355.

¹⁶ Β. Θεοδώρου-Δ. Καρακατσάνη, στο *Υγιεινής...*, ό.π., σ. 356.

¹⁷ Β. Θεοδώρου-Δ. Καρακατσάνη, στο *Υγιεινής...*, ό.π., σ.394.

¹⁸ Ο.π., σ. 361.

¹⁹ Ο.π., σ. 420.

²⁰ Ο.π., σ. 421.

²¹ Ο.π., σ. 430.

²² Α. Λιάκος, «Η εμφάνιση των νεανικών...», ό.π., σ. 595.

²³ Δήμητρα Μακρυνιώτη, «Το παιχνίδι στο πρόγραμμα του νηπιαγωγείου» στο Κλειώ Γκουγκουλή-Αφροδίτη Κούρια (επιμέλεια), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2000, σ. 116.

²⁴ Β. Θεοδώρου-Δ. Καρακατσάνη, στο *Υγιεινής...*, ό.π., σ. 477.

²⁵ Α. S. Rugiu, στο *Ιστορικότητα...*, ό.π., σ. 588.

²⁶ Βίκυ Πάτσιου, «Η Διάπλασις των παιδών και οι προσανατολισμοί της νεότητας, η επιθυμία και η ανάγκη 1879-1922», στο *Ιστορικότητα...*, ό.π., σ. 521.

β) Γυναίκα και παιδί

Εάν το παιδί είναι το μέλλον της Ελλάδος, η γυναίκα είναι το παρόν. Και μέλλον χωρίς παρόν δεν γίνεται²⁷.

Η, προσθέτοντας δεύτερο μόντο: «Όπως αναθρέψαμε τα παιδιά έτσι θα είναι το μέλλον, όταν αυτά θα κυβερνούν και εμείς θα είμαστε γέροι» (άρθρο της Φανής Παγκάλου στον *Αγώνα της Γυναίκας* για τα παιδικά δικαστήρια²⁸). αγγλικό το ρητό, γυναικείος ελληνικός ο μεσοπολεμικός τόπος. Η αναγνωστική πρόσληψη, μηδενικής εστίασης, βασίζεται στην εξοικείωση με τα σημαντικά σημαίνοντα και σημαινόμενα περί της παιδικής-νεανικής ηλικίας, με τον ρόλο των γυναικών στα ιστορικά συμφραζόμενα, με τους θεσμικούς και εξωθεσμικούς όρους πρόνοιας και τα θέσμια εκείνου του χρονοτόπου – το δυναμικό σκηνικό του οποίου έχει σχεδιαστεί πάνω στον καμβά της Μικρασιατικής Καταστροφής και πολυσήμαντων οικονομικών και κοινωνικών (ανα)κατατάξεων.

Η προκείμενη αφήγηση θα επιχειρήσει στην αρχή μια μικρή προσέγγιση των αχναριών της φωνής που αρθρώνουν οι γυναίκες και συγκεκριμένα οι πλέον δραστήριες εκπρόσωποί τους, ο «Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας»²⁹, άμεσα και έμμεσα, σχετικά με το παιδί, κορίτσι (ιδίως) και αγόρι, όπως απομαγνητοφωνείται ενταγμένη στο πλαίσιο της γυναικείας χειραφέτησης και της φιλανθρωπίας, στο ευρύτερο της εκπαίδευσης, του αστικού φιλελευθερισμού και της εκβιομηχάνισης, και στο ακόμα πιο πλατό της «ελληνικότητας», του «εθνισμού» αλλά και της «διεθνιστικής» πρόκλησης ως υλικών που νοσηματοδοτούν το «ελληνικό» μέλλον.

Διαλέγοντας από τη (διά)ταξη της αφηγηματικής χρονικότητας την ομοδιηγητική πρόληψη, η γραφή επωφελείται για να δηλώσει τον απώτερο στόχο της: η γνώση της δράσης του «Συνδέσμου» θα χρησιμεύσει ως μεταφορικό και συνεκδοχικό σκηνικό για τη γνώση του «μικρόκοσμου» της Παπαστρατείου Δημοτικής Σχολής Παιγνιδίων και Διακοσμητικής –έργου των γυναικών–, η οποία λειτουργεί με διαφορετικές αμφιέσεις και μεταμφιέσεις από το 1928 ως τις μέρες μας εστιάζοντας στη σύλληψη της ιδέας και στην υλοποίησή της. Ανάγοντας σε συμβολικό σκηνικό την ίδια τη Σχολή, η γραφή φιλοδοξεί να φωτίσει κάπως και τον «μεγάλο κόσμο» εντοπίζοντας τα σημάδια του στην ίδρυση και στη λειτουργία της.

²⁷ «Οι εξοχές των εργαζομένων γυναικών» – *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, στην ψηφιακή βάση των «Σπουδών φύλου και ισότητας στις πολιτικές και κοινωνικές επιστήμες», genderpandeion.gr, ΙΑ, 203, 1936.

²⁸ Ανωνύμου, «Για τα παιδικά δικαστήρια», στο *Ο Αγώνας...*, ό.π., Β 16, 1925.

²⁹ Για τον Σ.Δ.Γ και τη δράση του το κείμενο στηρίχτηκε –ό,τι αποκλίνει δηλώνεται– στα: Δήμητρα Σαμίου, «Οι Ελληνίδες 1922-1940 – Κοινωνικά ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 7, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, και *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952 – Ιδιότητα του πολίτη και καθολική ψηφοφορία*, ΕΙΕ ΙΕ ΤΝΕ-130, Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 2013, καθώς και Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου – μια ανθολογία*, Γνώση, Αθήνα 1985 και Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες – Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997. Επίσης, Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών – η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα, 1987.

1. Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας

1.1. Το πλαίσιο, το έργο

Οι δυναμικές αστές του Μεσοπολέμου, γυναίκες με ανώτερη μόρφωση και ιδεολογικά φιλελεύθερες, σχετίζονται φιλικά με τον βενιζελικό εκσυγχρονισμό (ή δεν απαρτίζουν καν ξεχωριστή ομάδα, όπως λέει ο Άγγελος Ελεφάντης στην *Επαγγελία...* του) και αξιολογούν τις ιδέες του διεθνούς γυναικείου κινήματος αξιοποιώντας τις με τις φιλελεύθερες αρχές για την ισότητα των πολιτών και τη συνταγματική δημοκρατία και επιστρατεύοντας μεθόδους πίεσης για τη νομοθετική κατοχύρωση της ισοπολιτείας ανδρών και γυναικών και τη διάδοση των ιδεών για την αναγκαιότητά της. Δανειζόμενες ιδανικά και παραστάσεις από τον φεμινισμό της Καλλιρρόης Παρρέν, χωρίς να τις απαλλάσσουν από την αφοσίωση στην «ελληνικότητα», παραλλάσσουν τα δικά της πολιτιστικά ιδεώδη περί παραδόσεων.

Ο «Σύνδεσμος» ιδρύεται το 1920 από την Αύρα Θεοδωροπούλου και τη Μαρία Νεγροπόντη – μαζί τους από την αρχή η Μαρία Σβώλου και η Ρόζα Ιμβριώτη. (Τρία χρόνια αργότερα στο Διοικητικό Συμβούλιο συμμετέχουν και οι Άννα Παπαδημητρίου, Ελένη Πολιτάκη, Αμαλία Ψάλτη, Ελένη Κορύλλου, Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, Καίτη Κατσογιάννη, Μαριάνθη Ματσούκη, Εύχαρι Πετρίδου και Άννα Σταματελάτου.) Με έντονη και πολυσχιδή δράση –αν και περιορισμένος ο αριθμός των μελών του– από την έναρξη και ως το 1936 που διακόπτεται βίαια η λειτουργία του, εκφράζει την αστική εκδοχή του φεμινισμού διαχωρίζοντάς τον από τη συγγενική αλλά τόσο διαφορετική των αριστερών γυναικών της εποχής.

Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου «παύει» και τον *Αγώνα της Γυναίκας*, το φύλλο που ο «Σύνδεσμος» εξέδιδε από το 1923, με μόντο την «ισότητα στα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα των ανδρών και των γυναικών». Η συνεργασία των ευρωπαϊκών –των βαλκανικών ιδιαίτερα– λαών αποτελεί κύριο μέλημα του «Συνδέσμου» για τη «διαφύλαξη» της ειρήνης και οι γυναίκες φωνές από την Ελλάδα³⁰, τη Γαλλία³¹ ή τη Σουηδία εξορκίζουν το κακό σ' όνομα «των σταυρωμένων» παιδιών του πολέμου³².

Ως μέλη της International Woman Suffrage Alliance υιοθετούν την αρχή της, «ίσα δικαιώματα-ίσες υπευθυνότητες», ιδέα που αντιδιαστέλλει³³ τη δράση του «Συνδέσμου» και από τις μετριοπαθέστερες σύγχρονες του οργανώσεις. Η θεσμοθέτηση της απελευθέρωσης και η κατάκτηση της έμφυλης αξιοπρέπειας θα επιτευχθούν, κατά την (περι)γραφή τους μέσω της ισοτιμίας στην ένταξη της αγοράς εργασίας, αφού η πολιτική υποδούλωση και η κοινωνική κατωτερότητα των γυναικών διαβάζονται ως αποτελέσματα της οικονομικής υποτέλειας. Διεκδικούν πρόσβαση σ' όλα τα επαγγέλματα, με ίσες ευκαιρίες ανέλιξης, με ίση αμοιβή και μεταχείριση.

³⁰ Αύρα Θεοδωροπούλου, «Αγρυπνείτε», στον *Αγώνα...*, ό.π., Η 159, 1932.

³¹ Άννα Σταματελάτου, «Για την ειρήνη», στον *Αγώνα...*, ό.π., Α 12, 1924.

³² Ανωνύμου, «Η έκκληση της Σέλμας Λάγκερλεφ», ό.π., Η 158, 1932.

³³ Ξανθή Πετρινιώτη, «Ο *Αγώνας της γυναίκας*» – Ένας παλαιομοδίτικος τίτλος για ένα μοντέρνο περιοδικό, στον ιστότοπο genderpandeion.gr.

Η γυναικεία συλλογικότητα προτάσσεται ως δικλίδα για την επιτυχία της ανεξαρτησίας. «Γυναίκες, όσες αδιαφορείτε για την πολιτική χειραφέτηση της γυναίκας, είσατε υπεύθυνες για τις μεγάλες κοινωνικές πληγές από τις οποίες σεις προ πάντων υποφέρετε: τη φυματίωση, τον αλκοολισμό, την πορνεία, τον πόλεμο...»³⁴ – θέση που χάρισε στον «Σύνδεσμο» προφίλ ριζοσπαστικό.

Η καταπολέμηση των «νόσων» και η θεραπεία των «πληγών» υπηρετούνται με επιμέρους σταυροφορίες κατά: της σωματεμπορίας παιδιών και γυναικών, της κρατικής αναγνώρισης των οίκων ανοχής –θεωρώντας το κράτος επίσημο προαγωγό της πορνείας–, της «διπλής ηθικής», της γυναικείας και παιδικής εκμετάλλευσης³⁵, υπέρ: της βελτίωσης του καθεστώτος των παιδικών δικαστηρίων, της εξίσωσης των εξώγαμων παιδιών με τα νόμιμα, της προώθησης του παιδικού κινηματογράφου, των γυναικείων σπορ, της «υγιεινής του γάμου», της «ευγονικής» θεωρίας, της προστασίας της μητρότητας, του παιδιού και της εφηβικής ηλικίας³⁶.

Αν η διελκυστίνδα για την ψήφο «γείρει» υπέρ τους, τότε θα εξυπηρετήσουν τους σκοπούς στους οποίους έχουν ταχθεί πολύ καλύτερα απ’ ό,τι «ως τώρα με εράνους και εορτάς»³⁷. Η απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων θα εξασφαλίσει και την κοινωνική ταυτότητα του γυναικείου πληθυσμού.

Οι σειρές «μαθημάτων πολιτικής αγωγής» που οργανώνει ο Σ.Δ.Γ. στις γειτονιές των αστικών κέντρων θα ωφελήσουν τη γυναίκα «να γίνει πολίτης... όταν μια μέρα της αναγνωριστούν όλα τα πολιτικά δικαιώματα που ζητεί». Ανάλογη είναι και η πρόβλεψη για τα παιδιά που πρέπει να ανατρέφονται «όχι σαν άτομα απομονωμένα, αλλά σαν μέλη μιας ολότητας, ενός λαού ... με τα καθήκοντα και τα δικαιώματά τους»³⁸.

Και αν η ψήφος έχει αναχθεί από τις φεμινίστριες σε μείζον ζήτημα, με πραγματική ή και συμβολική αξία, ζωτικά ζητούμενα όμως είναι και η εκπαίδευση, ως μοχλός αξιών και συμβόλων, και ασφαλώς η εργασία.

Η ατελής γενική μόρφωση που προσφέρουν τα παρθεναγωγεία «για τα κορίτσια των “καλών κοινωνικών τάξεων” που αλατίζονται με λίγα γαλλικούλια, με λίγο πιανάκι, με λίγη ζωγραφική και περνάνε τα νιάτα τους αναζητώντας “τον ουρανόπεμπτον νυμφίον”» αναγνωρίζεται από την πολιτεία ως ιδανικό σύστημα εκπαίδευσης των Ελληνίδων μητέρων, όμως έτσι «τις μορφώνουμε για κούκλες της βιτρίνας»³⁹.

«Μα αν το ιδανικό της γυναίκας-κούκλας χωρεί ακόμα στο πλαίσιο της πλουτοκρατικής κοινωνίας, όμως γκρεμίζει τους τοίχους του μέσου αστικού

³⁴ Ανωνύμου, «Η συνέλευση της ΚΤΕ», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ε 76-77, 1926.

³⁵ Βλ. ενδ. στον *Αγώνα...*, ό.π.: Ανωνύμου, «Σωματεμπορία και κρατικός διακανονισμός», Β 19, 1925, Α.Κ., «Η εργαζόμενη Ελληνίδα», Ε 86, 1929, Ανωνύμου, «Διπλή ηθική», ΣΤ 115, 1930.

³⁶ Βλ. ενδ. στον *Αγώνα...*, ό.π.: Ανωνύμου, «Ομιλίες, διαλέξεις, μαθήματα», ΣΤ 112-113, 1930, Αύρα Θεοδωροπούλου, «Το πρόγραμμά μας», Ε 71, 1928, Ανωνύμου, «Εκπαιδευτικός κινηματογράφος», Ε 100, 1929.

³⁷ Μαρία Σβώλου, «Δημοτική ψήφος», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ε 98, 1929.

³⁸ Ανωνύμου, «Μαθήματα πολιτικής αγωγής», στον *Αγώνα...*, ό.π., Θ 165, 1933.

³⁹ Δημήτρης Γληνός, «Η γυναικεία παιδεία», αναδημοσιευμένο από την «Ακρόπολη», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ε 94, 1929.

σπιτιού, που δεν το χωρούν, και φτάνοντας στη λαϊκή φωλιά σπρώχνει την κόρη στο καταγώγιο για να βρει εκεί το οικονομικό στήριγμά της»⁴⁰.

Η διδασκαλική σταδιοδρομία, «τα επαγγέλματα της βελόνας», το εργοστάσιο (κλωστοϋφαντουργίας, πλοποιίας, χαρτοποιίας, καπνού) προβάλλουν ως λύσεις για τα πιο εύπορα κορίτσια⁴¹, ενώ εκείνα που προέρχονται από τα κατώτερα στρώματα περιορίζονται στη θέση της εργάτριας ή της «υπηρετριούλας» ή, με δυο λόγια, «στα άτεχνα επαγγέλματα»⁴².

Οι γυναίκες μάχονται για τη νέα παιδαγωγική, τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό –επενδύοντας στη σχολική πράξη (όπου διατηρούνται, αναμεταδίδονται και πλάθονται ιδέες)–, στηρίζουν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση –απογοητεύονται με την αποτυχία της–, την υποχρεωτική εκπαίδευση, τη συνεκπαίδευση (με όρους) και προσαρμόζονται στα νέα πολιτισμικά δεδομένα και στις ανάγκες της αγοράς εργασίας⁴³.

Καθώς η επαγγελματική αποκατάσταση συνιστά σταθερά του φεμινιστικού λόγου, η πρακτική εκπαίδευση συγκεντρώνει την προσοχή των γυναικών και δηλώνεται με ποικίλο έργο.

Ο λόγος τους όμως δεν είναι ούτε ο φιλανθρωπικός του τέλους του 19ου ούτε τα απομεινάρια του στον 20ό. Η παραδοσιακή φιλανθρωπική δραστηριότητα αντικαθίσταται από την κοινωνική πρόνοια. «Ως υποκείμενα φορείς της κοινωνικής πρόνοιας εμφανίζονται οι γυναίκες που είναι μέλη των φεμινιστικών συλλόγων και ως αντικείμενα οι γυναίκες της εργατικής τάξης»⁴⁴.

Αυτή είναι η αρχή που διαφοροποιεί τη λειτουργία του «Κυριακού Σχολείου Εργατριών»⁴⁵ από τα υπόλοιπα φιλανθρωπικά σχήματα, αυτό διαφοροποιεί και το υπόλοιπο έργο του «Συνδέσμου» από αυτά, αφού η παραδοσιακή φιλανθρωπία υπηρετεί «το οικιακό ιδεώδες» και εκλαμβάνει την εργασία ως αναγκαίο κακό και όχι ως κοινωνικό αγαθό (αρχή της Θεοδωροπούλου και του Σ.Δ.Γ.).

Το «Κυριακό Σχολείο Εργατριών» οργανώνεται από το Εργατικό Κέντρο Αθηνών το 1911 και λειτουργεί υπό την αιγίδα του ως το 1915 με διευθύνουσα έφορο την Αύρα Θεοδωροπούλου. Παρέχει δωρεάν στοιχειώδη εκπαίδευση, επαγγελματική μόρφωση και ορισμένες βασικές γνώσεις για τη βελτίωση της ζωής της εργάτριας⁴⁶. Στην πρώτη του εκδοχή το σχολείο δίνει την εικόνα λαϊκού πανεπιστημίου⁴⁷, η διοίκησή του όμως κατηγορείται ότι διδάσκει στις

⁴⁰ Ανωνύμου, «Η μέση γυναικεία εκπαίδευση», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ε 104, 1929.

⁴¹ Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και βιοτεχνία 1870-1922*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 2002, σ. 136. Για τη γυναικεία εκπαίδευση γενικά, βλέπε Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών – ελληνικοί προβληματισμοί 1830-1910*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 1987 και Αλεξάνδρα Μπακαλάκη-Ελένη Ελεγγίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, Αθήνα, 1987.

⁴² Μαρία Σβώλου, «Το εργαζόμενο παιδί», στον *Αγώνα...*, ό.π., ΣΤ 131, 1930.

⁴³ Ανωνύμων, «Η Εθνική Στέγη», στον *Αγώνα...*, ό.π., Η 159, 1932, «Ο θεμέλιος λίθος της Εθνικής Στέγης», ό.π., ΣΤ 116, 1932.

⁴⁴ Ζ. Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες...*, ό.π., σ. 260.

⁴⁵ Ο.π., σ. 261.

⁴⁶ Ο.π., σ. 257.

⁴⁷ Ο.π., σ. 265.

εργατικές τάξεις της Αθήνας τον σοσιαλισμό και ότι παίζει τον ρόλο πρακτορείου υπηρετιών.

Αναδιοργανώνεται το 1921 από τον «Σύνδεσμο» και στον κύκλο της γενικής μόρφωσης προστίθενται μαθήματα για την ειδική-επαγγελματική, με βασικότερα τη διδασκαλία του σχεδίου, την κοπτική και την οικοκυρική.

Η εργάτρια, μέσω της μόρφωσης και της επαγγελματικής εκπαίδευσης, και της μύησης σε νέες συνθήκες, όπως είναι οι κανόνες υγιεινής και καθαριότητας, εισάγεται στο κυρίαρχο σύστημα αξιών των αστικών στρωμάτων και συνειδητοποιεί –ή ωθείται προς τα εκεί– ότι αποτελεί ισότιμο μέλος μιας εθνικής κοινότητας με δικαιώματα και υποχρεώσεις⁴⁸.

Ως υπηρέτρια ή ανειδίκευτη εργάτρια η γυναίκα προκαλεί τον οίκτο της παραδοσιακής φιλανθρωπίας, κινητοποιεί όμως και τη μοντέρνα μορφή της: οι γυναίκες πρέπει να αποκτήσουν επαγγελματική συνείδηση και τεχνική εξειδίκευση. «Δεν πρέπει να θεωρηθεί υπερβολικόν το ότι σχεδόν ουδεμία εργάτρια εν Αθήναις κατανοεί εντελώς το εκτελούμενον έργον», επισημαίνει η Μαρία Σβώλου ως επιθεωρήτρια εργασίας⁴⁹ προβάλλοντας παράλληλα τη δέσμευση του «Συνδέσμου» στη θεραπεία της αδυναμίας αυτής με τη δημιουργία σχολών ειδικής-τεχνικής γνώσης.

Η ίδρυση το 1925 της «Εσπερινής Επαγγελματικής Σχολής Γυναικών Υπαλλήλων», ενταγμένη σ' αυτό το περίγραμμα, προτάσσει την αναγκαιότητα της συμπληρωματικής μόρφωσης και τάσσεται υπέρ της εξυπηρέτησής της καλύπτοντας άλλο ένα κενό της επίσημης πολιτείας. Ο «Σύνδεσμος» μεριμνά, «ώστε οι απόφοιτες και πληρέστερη μόρφωση να λαμβάνουν και συγχρόνως να παρασκευάζονται ακόμη καλύτερα για το επάγγελμα της υπαλλήλου, εφ' όσον αυτό εξέλεξαν ως πόρο ζωής»⁵⁰. Στη Σχολή λειτουργούν διτάξιο εμπορικό και λογιστικό τμήμα και μονοτάξιο τεχνικό (στενοδακτυλογραφίας και καλλιγραφίας) και τμήματα αγγλικής και γαλλικής γλώσσας. Διδάσκονται Πολιτική Οικονομία, Αστικό και Δημόσιο Δίκαιο και στοιχεία «κοινωνικής νομοθεσίας»· τα κορίτσια «ενδιαφέρονται εντελώς εξαιρετικά» για «πράγματα εντελώς στοιχειώδη στη ζωή τους τόσο στην ιδιωτική όσο και τη δημόσια»⁵¹. «εντελώς» ευεξήγητο, αν ρίξει κάποιος μια ματιά στη ζωή αυτή και δει τα «κορίτσια, ηλικίας 14-20 ετών να λαχανιάζουν κυριολεκτικά να φτάσουν εγκαίρως στο μάθημά τους, κάθε βράδυ φεύγοντας αργά από το γραφείο ή το κατάστημα, με όλη τη χειμωνιάτικη κακοκαιρία και να μένουν ως τις 9 μ.μ. στο σχολείο για να ξαναγυρίσουν πεζή πολλές φορές στα σπίτια τους, που βρίσκονται στα διάφορα τέρματα των τραμ και ακόμα στους τριγύρω προσφυγικούς συνοικισμούς»⁵².

Το 1928 στη Σχολή προσαρτώνται τμήματα Διακοσμητικής εφαρμοσμένης στη βιομηχανία και «πολλές κοπέλες», όπως εξηγεί η Μαρία Σβώλου, «θα

⁴⁸ Ζ. Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες...*, ό.π., σ. 300.

⁴⁹ Ζ. Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες...*, ό.π., σ. 221.

⁵⁰ Ανωνύμου, «Η εσπερινή μας Σχολή», στον *Αγώνα...*, ό.π., ΣΤ 24, 1930.

⁵¹ Ανωνύμου, «Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων», ό.π., Ε 100, 1929.

⁵² Ανωνύμου, «Η βραδυνή σχολή Γυναικών Υπαλλήλων», ό.π., Ε 100, 1929.

βρουν δουλειά». Άλλωστε τα δίδακτρα είναι χαμηλά και «οι εντελώς άπορες που θα γίνουν επαγγελματίες στον κλάδο αυτόν είναι δεκτές δωρεάν»⁵³.

Ο αναλφαβητισμός και η παιδική εργασιακή κακουχία προκαλούν (αντι)δράσεις. «Χιλιάδες ανήλικα μένουν αγράμματα ή συνωστίζονται στα βραδινά σχολεία για να μορφωθούν ύστερα από δεκάωρη εξαντλητική δουλειά, όταν η πολιτεία ισχυρίζεται πως η γενική μόρφωση είναι δωρεάν και προσιτή σε όλους τους πολίτες. Χιλιάδες ανήλικα πεθαίνουν μέσα στην κατεργασία βλαβερών προϊόντων, όταν το κράτος ζητά να ενισχύσει την πολυτεκνία και ισχυρίζεται πως προστατεύει το παιδί»⁵⁴.

Η γυναικεία δράση, λοιπόν, προσανατολίζεται στη ζωή και στην ασφάλειά του. «...Η γυναίκα που αγωνίζεται για τα δικαιώματά της αρχίζει αμέσως τον αγώνα της με το να ζητά το δικίο του παιδιού»⁵⁵.

Οι συνθήκες εργασίας των παιδιών υποβάλλουν και ιδέες για νέους προσανατολισμούς εργασίας επιβάλλοντας την εφαρμογή τους.

Το παράρτημα της βραδινής Σχολής χειραφετείται, γίνεται μεικτό και από τις 7-11-1928 λειτουργεί ως «Επαγγελματική Σχολή Παιγνιδιών και Διακοσμητικής»⁵⁶.

⁵³ Ανωνύμου, «Επίκαιρα», ό.π., Γ 32, 1926.

⁵⁴ Μ. Σβώλου, «Το εργαζόμενο παιδί», στον *Αγώνα...*, ό.π., ΣΤ 130-131, 1930.

⁵⁵ Ανωνύμου, «Πολιτική μητέρων», στον *Αγώνα...*, ό.π., Β 14, 1924.

⁵⁶ Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή Παιγνιδιών και Διακοσμητικής», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ε 103, 1929.

1.2. Τεχνική εκπαίδευση και εργασία – το όραμα

«Και τι θα μπορούσαμε να περιμένουμε αν το Κράτος έπαιρνε την απόφαση να οργανώσει επαγγελματικές σχολές, τουλάχιστο κατώτερες ή ακόμα λιγώτερο, συμπληρωματικά τεχνικά σχολεία. Πόσες φορές το ζητήσαμε και δεν πήραμε παρά μόνο υποσχέσεις χωρίς να ιδούμε τίποτα⁵⁷».

Στην πορεία της ελληνικής εκπαίδευσης είναι γνωστή η εμμονή στην απαξίωση της πρακτικής παιδείας. Από τον Κούμα και τον Κοραή ως το ηγεμονικό σύνταγμα, η επιρροή του Διαφωτισμού έχει δώσει κατεύθυνση πρακτική στην παιδαγωγική τακτική των Ελλήνων. Το ελληνικό βασίλειο όμως δε συμμερίζεται αυτό το ενδιαφέρον. Από την προσπάθεια να τεθούν τα θεμέλια μιας γενικής παιδείας, η οποία κατ' αρχάς θα καταπολεμήσει τον αναλφαβητισμό και στη συνέχεια θα επιβάλει τον κλασικό προσανατολισμό των σπουδών, λείπει η μέριμνα για τα χειρωνακτικά έργα⁵⁸.

Από την άλλη, οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες δεν μπόρεσαν να γίνουν μοχλός πίεσης προς τη διαμόρφωση μιας τεχνικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Η γενική εικόνα της βιομηχανίας αλλά και του εργατικού δυναμικού δεν είναι καλή. Οι μικρές βιοτεχνίες και οι λίγες βιομηχανικές μονάδες απασχολούν ή ανειδίκευτους, μεταξύ τους και πολλά παιδιά, ή εργάτες που οι γνώσεις τους προέρχονται από την παραδοσιακή μαθητεία. Το μεταπρατικό εμπόριο και η γεωργία συντηρούν, παρά τις αδυναμίες τους, το μεγάλο μέρος του πληθυσμού⁵⁹.

Η «αστικοποίηση» από το 1834 και η εκβιομηχάνιση ειδικά της τελευταίας εικοσιπενταετίας με τις αλλαγές που επιφέρουν, προσξενούν κάποια κινητικότητα του ενδιαφέροντος για την τεχνολογική εκπαίδευση, περιστασιακή όμως και αποσπασματική. Αλλά στην Ελλάδα ούτε στα τέλη του 19ου δεν υπάρχει σαφής ταξική διαστρωμάτωση και έτσι οι μαθητές, απ' όπου και αν προέρχονται, αποβλέπουν στην ανώτερη εκπαίδευση. Τα παιδιά των λαϊκών στρωμάτων την εκλαμβάνουν ως διαβατήριο κοινωνικής προόδου και επιτυχίας –μέσω μιας θέσης στο δημόσιο–, ενώ εκείνα των αστών απλώς συνεχίζουν την κουλτούρα η οποία έχει συζευξει το κλασικό ή το νεοκλασικό με το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες. Και τα μεν αγόρια θα σταδιοδρομήσουν ως γιατροί, δικηγόροι ή φιλόλογοι, τα δε κορίτσια θα γίνουν δασκάλες ή, το πολύ, καλές νοικοκυρές με πλήρη διακοσμητική μόρφωση.

Με άλλα λόγια, η βραδύτητα που χαρακτηρίζει την εκβιομηχάνιση, η νοοτροπία του νεοκλασικισμού η οποία έχει επιβάλει και την απαξίωση των χειρωνακτικών έργων, τα ασαφή ταξικά όρια και η επιβίωση προνεωτερικών θεσμών (όπως η μαθητεία), παρά τις επισημάνσεις φωτισμένων αρμοδίων και προοδευτικών διανοούμενων (νομοσχέδια Μίληση 1880, Θεοτόκη 1889, Ευταξία 1900, προτάσεις Ιωάννη Παυλίδη 1900, 1902, εισηγήσεις Ελληνικού

⁵⁷ Ανωνύμου, «Η ομιλία της κ. Μ. Σβώλου», στον *Αγώνα...*, ό.π., Γ 25, 1925.

⁵⁸ Για την εκπαίδευση, βλέπε πρόχειρα, Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1986 και Δανιὴν Αντωνίου, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης, 1833-1929*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 1989.

⁵⁹ Για την εκβιομηχάνιση, βλέπε, Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, ΙΑΕΤΕ, Αθήνα, 1986.

Εκπαιδευτικού Συνεδρίου 1904 κ.ά.), κινητοποιούν την ιδιωτική πρωτοβουλία να αναλάβει δράση στο πλαίσιο της ευεργεσίας και της φιλανθρωπίας.

Η ταξική προέλευση των αρωγών, αστική ή μεγαλοαστική, καθώς και ο τόπος δράσης τους, Έλληνες του εσωτερικού ή του εξωτερικού, καθορίζουν τα ελατήρια και τη στόχευση: εκβιομηχάνιση, εκσυγχρονισμός, αντιμετώπιση του αναλφαβητισμού, διάδοση της εκπαίδευσης για την επίτευξη των αλυτρωτικών οραμάτων, ηθικοποίηση των απόρων, περιορισμός της εγκληματικότητας, διαμόρφωση ταξικής συνείδησης⁶⁰.

Όλα αυτά τον 19ο αιώνα. Έπειτα, νέες δομές (οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές, ακόμα και αυτή η ιδιωτική πρωτοβουλία), στοιχειοθετημένες γύρω από άλλους άξονες, επιδιώκουν –και μέσω της τεχνικής εκπαίδευσης– να κατασκευάσουν ένα δυναμικό και ανταγωνιστικό, αν και περιφερειακό, ελληνικό οικονομικό προφίλ, αλλά δρουν δεσμευμένες λίγο πολύ στις παραδοσιακές αρχές. «Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε», αν και επιχειρήθηκε πιο δυναμικά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, σκόνταφτε διαρκώς στις αρχές αυτές.

«Αλλά, κυρίες και κύριοι», εξηγεί η Μ. Σβώλου στην ομιλία της το 1924 στα εγκαίνια της Εσπερινής Σχολής, «για να οργανωθεί η επαγγελματική μόρφωση δε χρειάζονται μόνο χρήματα –χρειάζεται προ πάντων να αλλάξει νοοτροπία το ελληνικό κράτος και να αισθανθή σε ποιο κατήφορο φέρεται με την ψευδοκλασική παιδείσής του που σαν Λερναία Ύδρα καταπίνει όλες τις ζωτικές δυνάμεις του Έθνους»⁶¹.

Οι γυναίκες συνδέουν την τεχνική εκπαίδευση κατ' αρχάς με την αναβάθμιση της καθόλου παιδείας και του προσανατολισμού της, τη βελτίωση των συνθηκών απασχόλησης του εργαζόμενου παιδιού –του εργαζόμενου γενικά– σε όλους τους κλάδους της παραγωγής (βιομηχανία, βιοτεχνία, εμπόριο, γεωργία, οικοκυρικά, κοινωνική πρόνοια⁶²), με την εκβιομηχάνιση, με την έμφυλη χειραφέτηση, τον προβιβασμό του ανθρώπου⁶³ και ζητούν την εισαγωγή και την εφαρμογή της σε όλες τις σχολικές βαθμίδες. «Και όσον αφορά τον τόπο μας, πραγματική οργάνωση της επαγγελματικής εκπαίδευσης δεν μπορεί να γίνει χωρίς ριζική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, που θα ενδιαφερθεί για την πρακτική παιδεία⁶⁴».

Στη «μεγάλη βιομηχανία» τις ανάγκες καλύπτουν ξένοι τεχνικοί. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στη χαμηλότερη βαθμίδα – κενό που αδύνατον να καλύψει μόνη της η Σιβιτανίδειος. Η προσοχή του κράτους πρέπει όμως να στραφεί στο κατώτερο επίπεδο, από τη μια γιατί «η βιομηχανία δε φαίνεται να έχει μόνη της άμεσο συμφέρον να μορφώσει όλη τη μεγάλη μάζα των

⁶⁰ Για τον ευεργετισμό, βλέπε πρόχειρα, Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), *Πρακτικά ημερίδας, Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη νεότερη Ελλάδα*, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα, 2006.

⁶¹ Ανωνύμου, «Η ομιλία της κ. Μ. Σβώλου», στον *Αγώνα...*, ό.π., Γ 25, 1925.

⁶² *Ibid.*

⁶³ *Λογοδοσία έτους 1932*.

Η Άννα Σταματελάτου, ως διευθύντρια της Σχολής Παιχνιδιών, αποχαιρετά τους πρώτους αποφοίτους της Σχολής κάνοντας απολογισμό του πρώτου έτους πλήρους λειτουργίας της. (Στο εξής το τεκμήριο θα καλείται: *Λογοδοσία 1932*.)

⁶⁴ Ανωνύμου, «Η ομιλία...», στον *Αγώνα...*, ό.π., Γ 25, 1925.

εργατών που απασχολεί» και από την άλλη γιατί «όλες οι πολυμελείς οικογένειες που χρειάζονται κυριότατα ν' ανακουφιστούν από τα μεγάλα οικονομικά βάρη στέλνουν σωρηδόν τα παιδιά τους στα άτεχνα βιομηχανικά επαγγέλματα που φέρνουν αμέσως καλό ημερομίσθιο στους εργάτες και νεαρούς ακόμα⁶⁵».

Ο βιομηχανικός εργάτης κινδυνεύει να γίνει «αυτόματο και σε λίγα χρόνια ελάχιστα διαφέρει από τη μηχανή κοντά στην οποία εργάζεται [...] Είναι λοιπόν υποχρέωση της πολιτείας να επανορθώσει την αδικία που κάνει στους εργάτες και των δύο φύλων με τη νεώτερη βιομηχανία». Ωστόσο, συνεχίζει στην τοποθέτησή της η Σβώλου, κατώτερα βιομηχανικά σχολεία υπάρχουν «σ' όλη την Ελλάδα, όπου ο εργατικός πληθυσμός φτάνει τις 250.000 εργατών και εργατριών, μόνο 3, με 563 μαθητές εν συνόλω⁶⁶».

Στη βιοτεχνία, όπου παρακμάζει ο έτοιμο και αλλιώς ατελής θεσμός της μαθητείας, οι σχολές είναι ελάχιστες («μία συμπληρωματικής μορφώσεως της Ελληνικής Βιοτεχνικής Εταιρείας [...] Γυναικείες βιοτεχνικές σχολές υπάρχουν μία ημερήσια, “Η Επαγγελματική Σχολή” με 150 περίπου μαθήτριες, και μία βραδυνή συμπληρωματικής μόρφωσης, “Η Διπλάρειος” με 150 επίσης μαθήτριες, εκτός από τα ιδρύματα όπου μορφώνονται μόνο τεχνικά και σε ορισμένα μόνο επαγγέλματα γυναίκες») και η προσφορά των ορφανοτροφείων δεν είναι εξακριβωμένη⁶⁷. Ο τόπος χρειάζεται τεχνίτες και οι περισσότεροι πρόσφυγες είναι ανειδίκευτοι.

Και ενώ στο εμπόριο υπάρχει φροντίδα για τη μέση και την ανώτερη εκπαίδευση, δεν υπάρχει επαρκής πρόβλεψη για κατώτερες συμπληρωματικές βραδινές σχολές – θεσμός αναγκαίος παντού, και στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας, έστω κι αν πρόκειται για εθελοντική υπηρεσία⁶⁸.

Η κατώτερη και η συμπληρωματική μόρφωση κυριαρχεί στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα των γυναικών του «Συνδέσμου» – το είδαμε ήδη στην Εσπερινή Σχολή. Επιστρατεύοντας διάφορα μέσα, επιχειρούν να επιστήσουν την προσοχή του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας στην ανάγκη για «την εισαγωγή κι σε μας της υποχρεωτικής συμπληρωματικής μορφώσεως χωρίς να αδικείται υλικώς δι' ελαττώσεως του ημερομισθίου ή μισθού του εκείνος ακριβώς ο οποίος βρίσκεται από οικονομικής απόψεως εν συγκρίσει με τον υπόλοιπον σπουδάζοντα με όλη του την άνεσι κόσμο, σε υποδεέστερη θέση, εργάτης ή υπάλληλος⁶⁹».

Η συμπληρωματική μόρφωση καλύπτει κενά παιδείας και ο εργαζόμενος –μη χάνοντας το μεροκάματό του– αποκτά την ευκαιρία να βελτιώσει τη ζωή του, όπου κι αν εργάζεται. Και μια που η εκβιομηχάνιση συνοδεύεται από τον «εκμηχανισμό» του εργαζόμενου, ο εφοδιασμός του με την απαραίτητη τεχνογνωσία ίσως και να λειτουργεί σαν αντίδοτο.

Συγκριτικά με τις χώρες της Ευρώπης, η Ελλάδα υστερεί σημαντικά στον τομέα της εκπαίδευσης και κυρίως της επαγγελματικής, γράφει το 1932 ο

⁶⁵ Ανωνύμου, «Η ομιλία...», στον *Αγώνα...*, ό.π., Γ 25, 1925.

⁶⁶ *Ibid.*

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ Α. Σταματελάτου, «Η βραδυνή Σχολή και η συμπληρωματική μόρφωσις», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ζ 143, 1931.

Κωνσταντίνος Παπαζαχαρίου, Γενικός Επιθεωρητής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας. Και συστήνει την ίδρυση ειδικών τεχνικών ή επαγγελματικών σχολών, καθώς και σχολών συμπληρωματικής τεχνικής ή επαγγελματικής μόρφωσης⁷⁰.

Η αποστολή του στην Εσπερία τον οδηγεί σε πορίσματα που συγκλίνουν με των γυναικών – σημαντικοί οι συσχετισμοί των κοινωνικών δικτύων: η Σμαράγδα Παπαζαχαρίου, η γυναίκα του, είναι από τα ενεργά μέλη του Συνδέσμου και μέλος της Διοικητικής Επιτροπής της Σχολής Παιχνιδιών⁷¹.

Κοινότητα απόψεων παρατηρείται και για τη γεωργική εκπαίδευση. Ο επιθεωρητής προτείνει ως μέτρο

[...] κεφαλαίωδους σημασίας διά την Ελλάδα [...] να συσταθώσιν είτε εις τας νυν υπάρχουσας ειδικάς μέσας ή στοιχειώδεις γεωργικάς σχολάς, παντός τύπου, ως προσηρτημέναι είτε και αυτοτελώς εν τοις κυριότεροις αγροτικοίς χωρίοις, αγροτικά σχολαί της δευτέρας κατηγορίας, ήτοι σχολαί συμπληρωματικής γεωργικής μορφώσεως [...] θα διδάσκωνται τα γεωργικά επαγγέλματα, τα ενέχοντα ζωτικήν σημασίαν διά την περιφέρειαν, ως λ.χ. καλλιέργεια σιτηρών ή λαχανικών ή οπωροφόρων δέντρων [...] δύνανται όμως να διδαχθώσι και έτερα ειδικώτερα επαγγέλματα ως λ.χ. ξυλουργική, υποδηματοποιία κ.λπ. εφόσον και ταύτα ασκούνται επωφελώς εκεί⁷².

Ο «Σύνδεσμος» περιμένει πολλά και επιμένει πολύ σε αυτήν που αποκαλεί γεωργικοοικοκυρική εκπαίδευση.

[...] σ' όλα τα πολιτισμένα κράτη [...] η γεωργική οικοκυρική μόρφωση ανταποκρίνεται στην ανάγκη να προετοιμασθεί μεθοδικά και συστηματικά η χωριάτισσα στα διπλά της καθήκοντα, σαν παραγωγός δηλαδή και σαν νοικοκυρά. Ο κλάδος αυτός της μόρφωσης αγκαλιάζει γνώσεις από το γεωργικό και τον οικοκυρικό κύκλο. Δεν ταυτίζεται όμως εντελώς ούτε με τον γεωργικό, που σκοπεύει την καθαρά σχολική επαγγελματική μόρφωση στο γεωργικό επάγγελμα (sic), ούτε και με τον οικοκυρικό που του δανείζει αρκετό περιεχόμενό του. Η γεωργική οικοκυρική μόρφωση στην πλήρη της σημερινή εξέλιξη αγκαλιάζει σχολεία τριών βαθμών, κατώτερου, μέσου, ανώτερου⁷³.

Το 1929 στο Υπόμνημά του ο Σ.Δ.Γ προς το Υπουργείο για τη «Γεωργικοοικοκυρική Μόρφωση της Ελληνίδος», διαμαρτυρόμενος για τον κλασικισμό του κλασικού σχολείου, προτείνει την αντικατάστασή του από ένα σχολείο οικείο και στον μαθητή του χωριού, που θα εμφυσήσει σε όλους την αγάπη για τη γη και, προσανατολίζοντας προς την παραγωγική εργασία, θα εξασφαλίζει στα αγόρια αγροτικές γνώσεις και στα κορίτσια και οικοκυρικές, που θα υλοποιήσει, δηλαδή, «την εκπαιδευτικήν μεταρρύθμισιν η οποία διεκόπη⁷⁴».

Ο λόγος για την επιστροφή στη φύση, ήδη δια/δεδομένος αλλού, κυριαρχεί και εδώ προβάλλοντας παράλληλα τον εκσυγχρονισμό της παραγωγής και, όπως θα δούμε, τον εκπολιτισμό του «λαού».

Ακούγονται φωνές εκπαιδευτικών που αντηχούν (ή δανείζουν) τον γυναικείο λόγο: «Με την ίδρυση κατώτερων κρατικών επαγγελματικών

⁷⁰ Κωνσταντίνος Παπαζαχαρίου, *Η εκπαίδευσις εν τη ξένη*, Εκδοτικός οίκος Ανατολή, εν Αθήναις 1933, σ. 393-403.

⁷¹ Σε επιστολή της προς τη Σβώλου, η Σμαράγδα Παπαζαχαρίου αναφέρει ότι η ασθένεια του συζύγου της Κωνσταντίνου δεν της επέτρεψε να φροντίσει για το συσσίτιο των παιδιών της Σχολής.

⁷² Κ. Παπαζαχαρίου, *Η εκπαίδευσις...*, ό.π., σ. 403.

⁷³ Μ. Σβώλου, «Γεωργικοοικοκυρική μόρφωση», στον *Αγώνα...*, ό.π., Γ 31, 1926.

⁷⁴ Αωνόμου, « Η Γεωργικο-οικοκυρική μόρφωση της Ελληνίδος – το Υπόμνημα », στον *Αγώνα...*, ό.π., Ε 88, 1929.

σχολείων –γεωργικών, εμπορικών, τεχνικών, οικοκυρικών– είτε μορφωτικών είτε επιμορφωτικών [...] για πρώτη φορά πλαταίνουν οι ορίζοντες της λαϊκής παιδείας και δίνεται η σωστή κατεύθυνση που πρέπει να πάρη στο εξής η εκπαίδευση των λαϊκών μαζών⁷⁵. «Η γεωργική διδασκαλία στα δημοτικά σχολεία και η ύπαρξη σχολικού κήπου αποσκοπούν στην ανάσχεση της αστυφιλίας και της στροφής προς τα παρασιτικά επαγγέλματα»⁷⁶.

Η αγροτική εκπαίδευση, αν μη τι άλλο, στηρίζει την οικονομία, αφού περιορίζει τη διαρροή προς τα αστικά κέντρα και αποκαθιστά τη σχέση των χωρικών με τη γη. Κοινός παρονομαστής στη σύζευξη δευτερογενούς και πρωτογενούς τομέα χρίζεται η καλλιτεχνική παιδεία.

Η πρόοδος της βιοτεχνίας – βιομηχανίας «ενός λαού», όπως πιστεύουν οι γυναίκες, εξαρτάται από τη συστηματοποίηση της δουλειάς και την καλλιέργεια της καλλιτεχνικής τάσης των εργαζόμενων σε ειδικά εργαστήρια⁷⁷.

Αρχές του σχολείου εργασίας, που στον Μεσοπόλεμο εκφράζονται από τον Δελμούζο και τον Γληνό και κινούνται γύρω από την αυτενέργεια και τη συλλογική προσπάθεια, αναμειγνύουν τη γνώση με την εμπειρική δράση και συναντούν τις αντιλήψεις της καλλιτεχνικής αγωγής ότι οι έμφυτες παιδικές δυνάμεις επεμβαίνουν στο περιβάλλον με τρόπο δημιουργικό.

Η χειροτεχνία, η τέχνη χρησιμοποιούνται ως η καλύτερη μέθοδος ενοποίησης των εμπειριών των παιδιών και έτσι τα εικαστικά αποτελούν πολυτιμότερο εργαλείο του νέου σχολείου. «Η αύξηση του σχολικού χρόνου στα εικαστικά μαθήματα... είναι εντυπωσιακή σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες και κυρίως στις διδασκαλικές σχολές⁷⁸». Οι δημιουργίες των παιδιών εκτιμώνται ιδιαίτερα και η καλλιτεχνική τους εκπαίδευση θεωρείται μέσο για τη διανοητική τους ανάπτυξη.

Η εικαστική δημιουργία, αυτή καθαυτή, κινείται γύρω από την «ελληνικότητα». Σχεδιαστική ακρίβεια και χρωματική λιτότητα στην αποτύπωση μοτίβων αρχαίων, βυζαντινών και λαϊκών χαρακτηρίζουν τη νέα τεχνοτροπική αντίληψη και τέτοιο είναι το «χρώμα» που δίνουν με τα πινέλα τους ο Σπύρος Βασιλείου ή ο Αghήνωρ Αστεριάδης, κάπως έτσι σκέφτονται και οι Αθηνά Ταρσούλη και Αγγελική Χατζημιχάλη στην ανάδειξη της λαϊκής αρχιτεκτονικής⁷⁹.

Ο «Σύνδεσμος» προσδοκά πολλά από την αισθητική αγωγή, μέσω της οποίας συνδέει τη «λαϊκή τέχνη» με το, μοντέρνο, σχολείο εργασίας και τη βιομηχανική παραγωγή με τη ζωή και την εργασία των χωρικών.

⁷⁵ Ευάγγελος Κακούρος, «Η προοπτική του λαϊκού σχολείου», στο *Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως-έτος Α΄*, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, Αθήναι, 1932, σ. 16.

⁷⁶ Σπυρίδων Χασιώτης, «Το έργο των δημοδιδασκάλων διά την ανάπτυξιν του εθνικού πλούτου της χώρας», στο *Επετηρίς ... ό.π.*, σ. 70.

⁷⁷ Άννα Παπαδημητρίου, «Από την εργασίαν των προσφύγων», στον *Αγώνα...*, ό.π., Α 12, 1924.

⁷⁸ Αντώνης Βάος, «Καλλιτεχνικά ρεύματα και καλλιτεχνική εκπαίδευση στην Ελλάδα», στο *δοκιμές*, τεύχος 11-12, σ. 243-268.

⁷⁹ Α. Βάος, στο «Καλλιτεχνικά ρεύματα...», ό.π., σ. 260.

Η Παπαστράτειος Σχολή Παιχνιδιών αποδεικνύεται ιδανικός τόπος εφαρμογής όλων αυτών των δυναμικών...

2. «Παπαστράτειος Σχολή Παιγνιδίων και Εφηρμοσμένης Διακοσμητικής»⁸⁰

2.1. Η ίδρυση

Η ίδρυσή της προοικονομείται συστηματικά στα φύλλα του *Αγώνα*, είτε υπαινικτικά είτε απερίφραστα, ως αντίδραση στον «μυρωμένο υπανθρωπισμό» της διακοσμητικής μόρφωσης, στην παιδική παραβατικότητα, στην έμφυλη ανισότητα, στην έλλειψη (καλλι)τεχνικής εκπαίδευσης, στην υλική και ηθική εξαθλίωση των παιδιών της «λαϊκής φωλιάς». Το 1928 με την προσαρτηση πρακτικών τμημάτων, «πάντα στον τύπο των συμπληρωματικών σπουδών», στην «Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων», οι θεωρίες γίνονται πράξη⁸¹.

Ένα χρόνο αργότερα προκύπτει η «Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής εφηρμοσμένης στη βιομηχανία», που στεγάζεται προσωρινά στην οδό Σόλωνος 33⁸², και έπειτα στο 39 της οδού Πάτμου ⁸³, και υιοθετείται

ευθύς εξ αρχής από το υπουργείον Εθνικής Οικονομίας⁸⁴. Στη Διοικητική Επιτροπή της Σχολής «θα μετέχουν ο Διευθυντής εμπορίου και βιομηχανίας κ. Χ. Θεοδωρόπουλος και ο τμηματάρχης για την επαγγελματική εκπαίδευση κ. Γ. Ιατρίδης εκ μέρους του Υπ. Εθνικής Οικονομίας. Ο διευθυντής των ορφανοτροφείων κ. Θεοδωρίδης και ο κ. Καμπίρης του Υπουργείου Προνοίας, ένας καλλιτέχνης ο κ. Κοντολέων και ένας βιομήχανος παιγνιδιών, ως και 4 αντιπρόσωποι του Συνδέσμου μας, οι κ.κ. Μ. Σβώλου, Σ. Παπαζαχαρίου, Α. Σταματελάτου, Μ. Θεοδωρίδου, με αναπληρωματικά μέλη τις κυρίες Σ. Ναυπλιώτου, Στουδίτη, Θειακάκη και Λυμπεροπούλου [...] Πρόεδρος της Επιτροπής εκλέχτηκε η κ. Μ. Σβώλου⁸⁵.

Ο *Αγώνας* διαφημίζει το νέο ίδρυμα και ο «Σύνδεσμος» ζητά να υποστηριχθεί το έργο του από την «Κοινωνία μας⁸⁶». Και εισακούεται.

Η συνεργασία των γυναικών με την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων-δρόμοι παράλληλοι σε προηγούμενες δραστηριότητες και, όπως φαίνεται, κοινές δεσμεύσεις⁸⁷- επιβεβαιώνεται και συνεχίζεται με τη δωρεά οικοπέδου, στον προσφυγικό συνοικισμό Υμηττού, και 500.000 δραχμών, για να αποκτήσει μόνιμη οικία το πολλά υποσχόμενο νέο σχολείο. «Όμως το ποσόν αυτό δεν ήτο αρκετό διά την πλήρη αποπεράτωσιν του κτιρίου», εξηγεί η Μ. Σβώλου στην τελετή κατάθεσης του θεμελίου λίθου (28-7-1930) και παραδέχεται: «Ομολογώ ότι ευρισκόμεθα σε δύσκολη θέση [...] Αλλ' εδώ ακριβώς, ως από μηχανής Θεός, εφάνη η ιδιωτική γενναιοδωρία, στην οποία οφείλονται τόσα έργα που κινούν τον θαυμασμόν [...]

⁸⁰ Το κεφάλαιο στηρίχτηκε κυρίως στη *Λογοδοσία* 1932 και στο Ιστορικό της Παπαστρατείου (*Ιστορικό Σχολής*, από εδώ και στο εξής), που συνέταξε το 1951 η διευθύντριά του, Μαρία Αναγνωστοπούλου.

⁸¹ Ανωνύμου, «Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων», στον *Αγώνα...*, ό.π., Δ 50-51, 1927.

⁸² Ανωνύμου, «Οι σχολές μας», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ε 100, 1929.

⁸³ Ανωνύμου, «Επίκαιρα», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ε 98-99, 1929.

⁸⁴ *Λογοδοσία* 1932.

⁸⁵ Ανωνύμου, «Επίκαιρα», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ε 98-99, 1929.

⁸⁶ *Ibid.*

⁸⁷ Ανωνύμου, «Η χριστουγεννιάτικη έκθεση-αγορά μας», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ε 81, 1928.

»Μια εξαιρετικώς γενναία δωρεά των αδελφών Παπαστράτου από 1.500.000 δρχ. [...]»⁸⁸ λειτουργεί όχι σαν σανίδα αλλά ως οίκος σωτηρίας.

«Κάναμε και μια εξόρμηση στους βιομηχάνους [...] και φέραμε τον Παπαστράτο, τον Λιάμπη κοντά μας και άλλους» εξηγεί η Σταματία Ναυπλιώτου, μέλος της Διοικητικής Επιτροπής, χρόνια μετά στη Μαρία Αργυριάδη ⁸⁹.

Οι βιομήχανοι (αδιάφορο το προϊόν του «κόπου» τους) στηρίζουν την (καλλι)τεχνική σχολή (αδιάφορο το προϊόν του δικού της κόπου) και την υποστηρίζουν – η αιτία ευεξήγητη· ως προστεθούν ως δευτερεύουσα η πίστη του Ευάγγελου Παπαστράτου στο ιδανικό της εργασίας⁹⁰ και ο συσχετισμός της με τη νεότητα.

Μάλλον εκβάλλουν εδώ και ο νεωτεριστικός λόγος περί της φιλανθρωπίας ή της κοινωνικής πρόνοιας και του «εκπολιτιστικού» της ρόλου και πιθανόν η θέση της «ελληνικότητας» στον λόγο αυτόν, όπως αχνοφαίνεται και στο δωρητήριο έγγραφο (12-1-1931) των αδελφών Παπαστράτου⁹¹.

Η Σχολή μετονομάζεται σε «Παπαστράτειο Δημοτική Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής» και μετεγκαθίσταται το 1932 σε κτίριο «...επί σχεδίου των αρχιτεκτόνων Σούλη και Κωνσταντινίδου⁹²» στον Υμηττό. Η σφραγίδα της έχει στο κέντρο «σύμπλεγμα εμπνευσμένον εκ της λαϊκής μας τέχνης και παριστάνον κεφαλήν ίππου και κεφαλήν κούκλας μετά μικρού πτηνού».

Στη γειτονιά του Λυσιатρείου, απ' όπου μεταφέρθηκε, εξυπηρετούσε τα «παιδιά των συννοικισμών Ποδονίφτη, Πατησίων, Ριζούπολης, Ποδαράδων και Καλογρέζας» και «όλα τα παιδιά των Αθηνών, λόγω της τακτικής συγκοινωνίας⁹³» (και από τους μακρινούς συννοικισμούς Καισαριανής και Βύρωνος⁹⁴). Γειτονίες-στόχους αποτελούν πια αυτές του Υμηττού, του Βύρωνα, του Παγκρατίου, της Καισαριανής και της Γούβας και σε εν δυνάμει φορείς των νέων ιδεών αναγορεύονται τα προσφυγόπουλά τους⁹⁵.

«Ἦλθεν και η στιγμή το θαυμαστό αυτό έργον να επισύρη και το ενδιαφέρον του κράτους⁹⁶». Με τον νόμο 5433 και με το Β.Δ. της 3-9-32 η Σχολή συγχωνεύτηκε με την Γ' Μέση Δημόσια Εμπορική Σχολή Αρρένων και εντάχθηκε στις αρμοδιότητες του τμήματος Επαγγελματικής Εκπαίδευσης του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, με την επωνυμία «Παπαστράτειος Δημόσια Επαγγελματική Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής».

⁸⁸ Μ. Σβώλου, «Επαγγελματική Σχολή», στον *Αγώνα...*, ό.π., ΣΤ 119, 1930.

⁸⁹ Η Μαρία Αργυριάδη, υπεύθυνη του Τμήματος Παιχνιδιών και Παιδικής Ηλικίας του Μουσείου Μπενάκη, πήρε συνέντευξη από τη Σταματία Ναυπλιώτου στη δεκαετία του 1970. Η Ναυπλιώτου συμμετείχε στην ιδρυτική Διοικητική Επιτροπή της Σχολής, ενώ οι αδελφές της (Σταυριάνθη, Αδαμαντία, Αγγελική) ήταν από τις πρώτες μαθήτριες. Αργότερα τις συναντάμε στα μέλη του διδακτικού προσωπικού.

⁹⁰ Ευάγγελου Παπαστράτου, *Η δουλειά και ο κόπος της – Από τη ζωή μου*, Αθήναι, 1964.

⁹¹ Αυτό έγγραφο από το αταξινόμητο αρχείο της Σχολής. (Στο εξής οποιοδήποτε αυτό έγγραφο από αυτό το αρχείο θα καταχωρίζεται ως: Αυτό έγγραφο.)

⁹² Ιδρυτική πλάκα στην είσοδο της Σχολής.

⁹³ Ανωνύμου, «Επίκαιρα», στον *Αγώνα...*, ό.π. Ε 98-99, 1929.

⁹⁴ Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή Παιγνιδίων και Διακοσμητικής», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ε 103, 1929.

⁹⁵ *Λογοδοσία 1932*.

⁹⁶ *Ιστορικό Σχολής*.

Ως μέλη της Διοικητικής Επιτροπής ορίζονται: α) τρεις αντιπρόσωποι του «Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας», β) ένας αντιπρόσωπος του Δήμου Αθηναίων, γ) ένας αντιπρόσωπος των αδελφών Παπαστράτου, δ) ένας εκπρόσωπος του «καλλιτεχνικού» κόσμου και ε) ο τμηματάρχης της Επαγγελματικής Εκπαίδευσης⁹⁷.

Η μετάκληση του Ερίκου Χάνε απ' τη Βαυαρία («την κοιτίδα των παιχνιδιών, ο οποίος διδάσκει στο τμήμα των παιχνιδιών σχέδιο και τεχνική⁹⁸»), διπλωματούχου της Σχολής Καλών Τεχνών του Μονάχου, για να αναλάβει την τεχνική διεύθυνση της Σχολής, και η πρόσληψη γνωστών καλλιτεχνών (Βυζάντιος, Διαμαντοπούλου, Χρυσόχοϊδου...) προδίδουν την προσπάθεια του «Συνδέσμου» για την αντιμετώπιση της απουσίας της απαραίτητης υποδομής –εγχείρημα πλαισιωμένο από τη μετεκπαίδευση της καθηγήτριας Μαρίας Αναγνωστοπούλου, πτυχιούχου της ΑΣΚΤ και της Σχολής Καλών Τεχνών του Μονάχου, στην Ιταλία, όπου στο εργοστάσιο παιχνιδιών «Lenci» ειδικεύτηκε στην τεχνική της κούκλας⁹⁹– αλλά και μεγάλες φιλοδοξίες και αστικά πρότυπα.

Το ΦΕΚ του 1932 αναθέτει την καλλιτεχνική επίβλεψη της λειτουργίας της Σχολής σε τριμελή καλλιτεχνική επιτροπή, διοριζόμενη από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, «μεταξύ προσώπων καλλιτεχνών, ζωγράφων, διακοσμητών ή γλυπτών γνωστής αξίας ή εχόντων αποδεδειγμένην καλλιτεχνικήν μόρφωσιν». Σημαντικά μεσοπολεμικά ονόματα αναλαμβάνουν τις θέσεις της Επιτροπής και πρόεδρος της ορίζεται ο διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης, Ζαχαρίας Παπαντωνίου.

Μια (καλλι)τεχνική Σχολή ξεκινά πρωτοτυπώντας και πειραματιζόμενη με πολλούς στόχους. «Πρότυπο στα Βαλκάνια» την ονομάζει η Μαρία Αργυριάδη. Έτσι χαρακτηρίζεται από τη Σ. Ναυπλιώτου στη συνέντευξη που έδωσε στην Αργυριάδη τη δεκαετία του '70, έτσι την «αποκαλούν» και τα παιχνίδια της, όπως θα ακούσουμε αργότερα...

⁹⁷ ΦΕΚ, τεύχος 1, αρ. φύλλου 2, 3-9-1932.

⁹⁸ Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή», στον *Αγώνα...*, ό.π., ΣΤ 119, 1930.

⁹⁹ Λογοδοσία 1932, βλ. και Μαρία Αργυριάδη, *Η κούκλα – Στην ελληνική ζωή και τέχνη από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, εκδόσεις Λούσης Μπρατζιώτη, Αθήνα 1991, σ. 161.

2.2. Σχολείο εργασίας

...όπου δεν ρωτάμε τον δάσκαλο μαζί με τον Καζαντζάκη αν «η Νέα Παιδαγωγική έμεινε σπίτι»...

Η εργασία πρέπει να στηρίζεται στην επιστήμη και στόχοι της μόρφωσης να είναι η αύξηση και η βελτίωση της παραγωγής και η προαγωγή των ανθρώπινων ιδιοτήτων, μέσω της γενικής και της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Και αν το νέο σχολείο, το σχολείο εργασίας, εξηγεί η Σβώλου στην ομιλία της για την εργασία, αντικαταστήσει το κλασικό που προσφέρει γνώσεις ξένες προς τη ζωή και την καθημερινότητα, τα παιδιά θα είναι σωστά προετοιμασμένα και ικανά για να εργαστούν και να ζήσουν. Η επαγγελματική μόρφωση συγχωνευμένη στο δημοτικό με τη γενική θα επηρεάσει αποτελεσματικά και την αναδόμηση της μέσης και της ανώτερης παιδείας. Και συνεχίζει:

Κι αν ένα Κράτος, μάλιστα μικρό, θέλη απλώς να ζήσει σήμερα ανάμεσα στον κολοσσιαίο οικονομικό ανταγωνισμό, πρέπει, όπως ετοιμάζει τον πολεμικό του στρατό, να ετοιμάζει εγκαίρως και τον ειρηνικό στρατό της εργασίας και μάλιστα καταρτισμένο έτσι ώστε να μπορεί να χρησιμοποιεί όλες τις νέες επιστημονικές μεθόδους. Αν, τέλος, όλες οι προσπάθειες των κρατών στρέφονται προς την ανύψωση του διανοητικού επιπέδου του συνόλου, βέβαια και η μεθοδικότης στην οργάνωση της εργασίας και η κατάλληλη προσαρμογή του επαγγέλματος στις ατομικές ιδιότητες, παράγοντες σπουδαίοι στην ανύψωση αυτή, δείχνουν ακόμη μεγαλύτερη την ανάγκη της επαγγελματικής μόρφωσης¹⁰⁰.

Το σχολείο οφείλει να είναι η μικρογραφία της ζωής, η μικρή κοινωνία μέσα στη μεγάλη, και να διδάσκει τα παιδιά τα δικαιώματα και τα καθήκοντα του πολίτη και τις ικανότητες για να εργαστούν δημιουργικά¹⁰¹.

Η σχολική κοινότητα πρέπει να λειτουργεί σαν αληθινή κοινωνία, τα παιδιά να προπαρασκευάζονται για τη ζωή και να τροφοδοτούνται οι δεξιότητές τους – έτσι θα δημιουργηθεί το πραγματικό λαϊκό σχολείο, κοινό για τα δύο φύλα και προσαρμοσμένο με παραλλαγές από τόπο σε τόπο «θα επιβληθεί στην ψυχή του λαού»¹⁰².

Το «λαϊκό σχολείο» υπόσχεται επαγγελματικό προσανατολισμό, δεν κάνει έμφυλο διαχωρισμό, διδάσκει δικαιώματα και καθήκοντα, βελτιώνει, εκπολιτίζει, προσφέρει τα αναγκαία για το ευ ζην, εμφανίζεται σαν κοινωνία-μινιατούρα. Μήπως τα ίδια δε ζητούν οι γυναίκες και από τη «μεγάλη κοινωνία» για τον εαυτό τους;

Τα γεωργικοοικοκυρικά σχολεία θα εκπολιτίσουν την ύπαιθρο χώρα, οι μέσες οικοκυρικές σχολές και η Χαροκόπειος το άστυ εφοδιάζοντας την Ελληνίδα ως νοικοκυρά και μητέρα. Παράλληλα, οι γυναίκες έχοντας γνώση των συνθηκών εκπαίδευσης σε άλλες χώρες (π.χ., Γερμανία, Βέλγιο, Ιταλία) και τη δράση της γυναικείας πρωτοβουλίας εκεί και, επειδή συνειδητοποιούν

¹⁰⁰ Ανωνύμου, «Η ομιλία της κ. Μ. Σβώλου», στον *Αγώνα...*, ό.π., Γ 25, 1925.

¹⁰¹ Ρόζα Ιμβριώτη, «Το εκπαιδευτικό μας πρόγραμμα», στον *Αγώνα...*, ό.π., Α 6, 1923.

¹⁰² Όλγα Οικονόμου, «Χωριό και σχολείο», στον *Αγώνα...*, ό.π., Δ 39, 1927.

τη δυσκαμψία του κράτους να ανταποκριθεί στη νέα πραγματικότητα¹⁰³, μιμούνται τις ξένες συναδέλφους τους –αποτυχημένος ο χαρακτηρισμός– και επιθυμούν να συνταιριάζουν τις ιδέες τους με/στη Σχολή Παιχνιδιών. Εκεί θα εφαρμόσουν τις αρχές του σχολείου εργασίας, θα επιτρέψουν και θα καλλιεργήσουν την παιδική δημιουργικότητα, θα φροντίσουν τον επαγγελματικό προσανατολισμό σεβόμενες τις κλίσεις του παιδιού. Θα αναλάβουν προσφυγόπουλα που αγαπούν το σχέδιο και θα ταχθούν στην υπηρεσία της τέχνης «του λαού» και στη μετακένωση ευρωπαϊκών/αστικών συνηθειών, μαθαίνοντας να φτιάχνουν παιχνίδια και διακοσμητικά αντικείμενα ή διακοσμημένα χρηστικά.

Θα οραματιστούν την παιχνιδοποιία στο ωρολόγιο πρόγραμμα όλων των σχολείων της χώρας.

Με υπόμνημά του¹⁰⁴ ο «Σύνδεσμος», τις παραμονές της ίδρυσης της Σχολής, προς τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας, γνωστοποιεί τη θεραπεία «κοινωνικών αναγκών» μέσω της επαγγελματικής διεξόδου προς νέα επαγγέλματα (η υπογράμμιση στο πρωτότυπο) και της τόνωσης της παραγωγής και της οικονομίας.

Τα επαγγέλματα που ετοιμάζει η σχολή έχουν τις δυνατότητες να προοδεύσουν... γιατί ήδη καταναλίσκονται παιχνίδια και είδη διακοσμητικής που μεταφέρονται από ξένες χώρες και στιχίζουν (sic) πολλά εκατομμύρια που γίνονται αφορμή εξαγωγής συναλλάγματος [...] γιατί είναι γνωστό πως ο κλάδος αυτός στηρίζεται πολύ στο ημερομίσθιο που οπωσδήποτε είναι μικρότερο από των ξένων κρατών, όπου το συνάλλαγμα είναι υψηλό. Όταν εξασκείται, απασχολεί όλα τα μέλη της οικογένειας και είναι για μερικά βοηθητικών επαγγέλμα, πράγμα που λιγοστεύει το εκ του ημερομισθίου κόστος¹⁰⁵.

Παράλληλα επιδιώκει την ανάπτυξη αυτών των νέων κλάδων πιστεύοντας ότι έχουν τη δυνατότητα να αναπτυχθούν.

Και ως τρίτο μέλημα παρουσιάζεται «η βαθμιαία ανύψωση του λαϊκού καλλιτεχνικού αισθήματος, αφ' ενός με την δημιουργίαν τεχνιτών με καλλιτεχνικήν μόρφωσιν, και αφ' ετέρου η διάδοσις του παιδαγωγικού και καλλιτεχνικού παιχνιδιού εμπνευσμένου από το Ελληνικό περιβάλλον¹⁰⁶».

Σταχυολογώντας τις θεσμικές και μη θέσεις της Σβώλου και της Θεοδωροπούλου για τη Σχολή και το έργο της, σκοντάφτοντας και σε κάποιες αντιφάσεις, ως πρώτη στάση προκύπτει η μόνιμη επωδός για ευζωία και ευποιία: «Ο αυριανός εργάτης και η εργάτρια πρέπει να έχουν την αντίληψη

¹⁰³ Ανωνύμου, «Η Γεωργικοοικοκυρική μόρφωση της Ελληνίδος», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ε 88, 1929.

¹⁰⁴ Ανωνύμου, «Εργασίες του Συνδέσμου», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ε 86, 1929.

¹⁰⁵ Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή», στον *Αγώνα...*, ό.π., ΣΤ 119, 1930.

¹⁰⁶ *Λογοδοσία* 1932. Η Σταματελάτου γράφει: «Η, αλλιώς, να δοκιμαστούν νέοι τρόποι βιοπορισμού και κατά το δυνατόν υπό καλλιτέρους όρους αντιμισθίας και πλήρους καταρτισμός νέων και των δύο φύλων εις νέους διά τον τόπον μας επαγγελματικούς κλάδους, όπως είναι ο των παιγνιδιών κάθε είδους και μερικών κλάδων εφηρμοσμένης διακοσμητικής, ανάπτυξης των νέων αυτών παραγωγικών κλάδων, οι οποίοι έχουν δυνατότητα ν' αναπτυχθούν, βαθμιαία ανύψωσης του λαϊκού καλλιτεχνικού αισθήματος, αφ' ενός με την δημιουργίαν τεχνιτών με την καλλιτεχνικήν μόρφωσιν και αφετέρου η διάδοσις του καλλιτεχνικού και παιδαγωγικού παιγνιδιού εμπνευσμένου απ' το ελληνικό περιβάλλον».

ότι εργάζονται για να ζήσουν και να ζήσουν καλά¹⁰⁷», κατά το σύστημα αξιών που συγκινεί τις «φωτισμένες» αστές ή διακινείται από αυτές.

Στάση δεύτερη, η εκβιομηχάνιση και οι κοινωνικοί και οικονομικοί της όροι· στην Ελλάδα το παιχνίδι θεωρείται είδος πρώτης ανάγκης για τα παιδιά των πλούσιων οικογενειών· για το παιδί του φτωχού είναι είδος πολυτελείας. Εντούτοις, «μόνο για τα παιχνίδια εξάγονται 11-15 εκ. δραχμών κάθε χρόνο, ενώ το παιχνίδι δεν είναι καν διαδεδομένο στον τόπο μας». Από την άλλη, «η εσωτερική αγορά παρουσιάζει γόνιμο έδαφος για μια καλή οικονομική βάση αναπτύξεως του κλάδου» και «θα μπορούσε να ελπίζει κανείς αγορές καταναλώσεως και έξω της Ελλάδος, στην Εγγύς Ανατολή ή και στην Αίγυπτο...»¹⁰⁸.

Η εκβιομηχάνιση, είτε παιδί είτε μητέρα ή έστω συνοδός της αστικοποίησης, θα εντάξει ομαλά στα ιδεώδη των νέων κοινωνικών μορφών όλα τα παιδιά. Όχι μόνο τα κορίτσια, όχι μόνο τα «ελληνόπουλα».

Η αναγωγή του σε εμπορικό προϊόν οικοτεχνίας, βιοτεχνίας ή βιομηχανίας απασχολεί ιδιαίτερα τις γυναίκες, μια και πιστεύουν ότι θα εξασφαλίζει τη γυναίκα –όπως βούλονται αρχικά–, γιατί «στα άλλα επαγγέλματα είναι καταδικασμένη στα ημερομίσθια πείνας¹⁰⁹».

Ως προϋποθέσεις που εξασφαλίζουν την επιτυχία των στόχων του «Συνδέσμου» εμφανίζονται: α) Ο μεγάλος αριθμός ανειδίκευτων γυναικών προσφύγων που λιμοκτονούν στα αστικά κέντρα χωρίς εξειδίκευση – στον νου τους έρχεται πρώτα η γυναίκα, και πιθανόν η αστυφιλία. β) Το παιχνίδι δεν είναι πολυτέλεια αλλά είδος πρώτης ανάγκης, απαραίτητο για τη ζωή και την ανάπτυξη του παιδιού – ο αστικός λόγος. γ) Η Ελληνίδα είναι προικισμένη με αρκετή επιτηδειότητα, και αυτά τα έργα δεν είναι βαριά, απαιτούν απλώς δεξιότητες – ξανά η φεμινιστική επιταγή. δ) Η τέχνη αυτή μπορεί να εξελιχθεί σε οικοτεχνική και παράλληλα βιομηχανική με την παραγωγή «σειρών» παιχνιδιών – η μοντέρνα φωνή. ε) Με μετεκπαίδευση των δασκάλων μπορεί να εισαχθεί η διδασκαλία των παιχνιδιών και της διακόσμησης και στα σχολεία γενικής παιδείας, και μάλιστα να ανθίσει ως οικοτεχνία στα χωριά και κυρίως στα ορεινά – η σχέση της βιοτεχνίας με την παιδεία και τη ζωή του αγρότη. στ) Η καλλιέργεια αυτού του κλάδου θα δημιουργήσει και τύπους παιχνιδιών προσαρμοσμένων «στο γούστο και στις έξεις των παιδιών μας» – οι καταβολές και οι κλίσεις¹¹⁰.

Οι γυναίκες στην αρχή και υπηρετώντας τα φεμινιστικά τους πλάνα μιλούν για γυναίκες. Όμως, η Σχολή δεν βάζει έμφυλα κριτήρια, είναι μεϊκτή –τα παιδιά, μάλιστα, συνδιδάσκονται όλα τα μαθήματα– και επιδιώκει απλώς να δώσει «επαγγελματική μόρφωση σε παιδιά άξια και με κάποια κλίση στο σχέδιο, μα φτωχά¹¹¹». Η προηγούμενη δράση του «Συνδέσμου», ο προσανατολισμός αλλά και οι προαναγγελίες του αναφέρονται στα κορίτσια, στη μόρφωση και στον επαγγελματικό τους εφοδιασμό, και έτσι και η

¹⁰⁷ Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή», στον *Αγώνα ...*, ό.π., ΣΤ 119, 1930.

¹⁰⁸ Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή», στον *Αγώνα ...*, ό.π., ΣΤ 119, 1930.

¹⁰⁹ *Ibid.*

¹¹⁰ Ανωνύμου, «Εργασίες του Συνδέσμου», στον *Αγώνα ...*, ό.π., Ε 86, 1929.

¹¹¹ Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή παιχνιδιών και διακοσμητικής», ό.π., Ε 103, 1929.

πρόσληψη των συγχρόνων είχε ταυτίσει και τη «Σχολή Παιγνιδιών» με τη γυναικεία εκπαίδευση (επιστολές προς «Ίδρυμα απόρων κορασίδων», αταξινόμητο αρχείο της Σχολής.) Ωστόσο εις την Σχολήν γίνονται δεκτοί μαθηταί και μαθήτριαι με απολυτήριο της Στ' του δημοτικού¹¹², επειδή το φεμινιστικό πνεύμα «δε γυρεύει μονάχα δικαιώματα για τη γυναίκα, αλλά την ετοιμάζει και για τον αγώνα της ζωής και φτιάχνει σχολεία. Και μη θέλοντας να κάνει διάκριση ανάμεσα στα φύλα, δέχεται και αγόρια στη Σχολή αυτή, την τέταρτη που έχει ιδρύσει ως σήμερα¹¹³». Είναι αυτό το μοναδικό κίνητρο; Είδαμε, άλλωστε, ήδη, την επιθυμία τους να διαδώσουν τους αστικούς τρόπους ζωής – παραλήπτης τόσο η οικογένεια του αστικού χώρου όσο και αυτή της υπαίθρου.

Και ενώ ένα από τα σημεία εκκίνησής τους είναι ο πληθωρισμός ειδικά στα γυναικεία επαγγέλματα, εκκίνηση που κατευθύνει στο παιχνίδι και στο διακοσμητικό αντικείμενο –και τα δύο έχουν ως συνισταμένες τη «λαϊκή» καλλιτεχνική αντίληψη και τη «λαϊκή τέχνη»-, συνεχίζουν έτσι:

Και τα δύο απαιτούν δουλειά, όχι βαρεία, και συγχρόνως φαντασία, γούστο και δεξιότητα, προσόντα που μπορούν να καλλιεργηθούν εύκολα στον τόπο μας, όπου η καλλιτεχνική αντίληψη υπάρχει στα λαϊκά στρώματα, όπως δείχνει τόσο καλά η λαϊκή μας τέχνη. Και μάλιστα σκεφθήκαμε ότι είναι δυνατό να εισαχθή ο κλάδος αυτός στη στοιχειοδέστερη (sic) μορφή του στα σχολεία εργασίας και να διαδοθή και σε αγροτικές ακόμη περιφέρειες αν όχι σαν επάγγελμα τουλάχιστον σαν παιδαγωγικό μέσο για την ανάπτυξη των ικανοτήτων των παιδιών¹¹⁴.

Τα παιδιά που κατασκευάζουν παιχνίδια και διακοσμητικά είδη βασισμένα στη «λαϊκή» παράδοση, γίνονται εργάτες της παράδοσης αυτής – άρα δικαιολογημένη η παρουσία και αγοριών. Αλλά σ' αυτό θα επανέλθουμε. Όπως και στο παιχνίδι.

¹¹² Ανωνύμου, «Παπαστράτειος Δημοτική Σχολή – συνουκισμός Υμηττού», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ζ 143, 1931.

¹¹³ Α. Θεοδοροπούλου, «Η Σχολή παιγνιδιών και διακοσμητικής», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ζ 143, 1931.

¹¹⁴ Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή», στον *Αγώνα...*, ό.π., ΣΤ 119, 1930.

2.3. Μαθήματα και δάσκαλοι

Ξεκινώντας τη λειτουργία της, η Σχολή Παιχνιδιών διέθετε δύο ημερήσιους κύκλους (παιχνιδιών και διακοσμητικής) και δύο ελεύθερους-συμπληρωματικούς (έναν απογευματινό διακοσμητικής για κορίτσια δυο φορές την εβδομάδα, Τετάρτη και Σάββατο 3-5, και έναν παιχνιδιών, Κυριακή 9-12 και Τετάρτη 6-8¹¹⁵). Ως το 1930 οι σπουδές διαρκούσαν δύο χρόνια και έκτοτε ήταν τριετείς.

Από το 1931 περιλαμβάνει ένα προπαρασκευαστικό, ένα βοηθητικό και τρία βασικά τμήματα¹¹⁶:

1) Παιχνιδιών ξυλίνων¹¹⁷ («ακινήτων, κινουμένων, διαλυομένων») και αντικειμένων «διακοσμητικών» επίσης από ξύλο.

Οι τελειόφοιτοι είναι ήδη κατηρτισμένοι ξυλουργοί» και «εκτός της κατασκευής των ελληνικών¹¹⁸ «παιχνιδιών» με τη γενική διδασκαλία των ειδικών εφαρμογών των ξυλουργικών κατασκευών, όπως η συνδεσμολογία, η στίλβωση, η ξυλογλυπτική, ο χρωματισμός και η τεχνική μαρκετερί στο ελεύθερο, διακοσμητικό, γεωμετρικό και κυρίως το ξυλουργικό τεχνικό σχέδιο, έχουν την ισχυράν δυνατότητα να εργασθούν εις μίαν των πολλών ειδικοτήτων της ξυλουργικής: ήτοι επιπλοποιίαν, ξυλουργικήν οικοδομών, καρροσερί αυτοκινήτων, μηχανοξυλουργικήν, στίλβωσιν, ξυλογλυπτικήν [...] ναυπηγικήν.

Στο τμήμα διδάσκουν οι Adolfo Mougnaί (Ιταλός γλύπτης, ήρθε απ' το Τορίνο για να διδάξει την κατασκευή του προπλάσματος και των καλουπιών της κούκλας «Lenci»), Ιωάννης Βρέττας (πτυχιούχος της Ανώτατης Επαγγελματικής Σχολής του Βερολίνου), και Σπύρος Βασιλείου (διδάσκει τη βαφή των παιχνιδιών με το χέρι ή χρωμοαερογράφο). Πολλές οι ευκαιρίες...

Όσο για τα παιχνίδια, αυτά αναπαριστούν ό,τι τα παιδιά παρατηρούν από το παράθυρο του σχολείου τους, σαν τον παγωτατζή¹¹⁹ ή τον γαλατά, τις εικόνες που προκύπτουν στη βόλτα τους, όπως ο αγωγιάτης και το κάρο, εκείνες που τους προσφέρονται ως νέα ιδανικά (ιδεολογικά, εκπαιδευτικά, παιδαγωγικά, κοινωνικά...) – η κολυμβήτρια, «ο Μίκυ Μάους που πηδά», ο εργάτης, η παραμάννα, το φορτηγό, το κουτί με τους αριθμούς και τα γράμματα...

2) Παιχνιδιών από πανί, πεπιεσμένο χαρτί και «εκ πάστας».

¹¹⁵ Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ε 103, 1929.

¹¹⁶ Αυτό έγγραφο.

¹¹⁷ Το κεφάλαιο έχει στηριχτεί στα τεκμήρια του αταξινόμητου αρχείου της Παπαστρατείου, ό,τι άλλο επισημαίνεται.

¹¹⁸ Η επισήμανση δική μου.

¹¹⁹ Υποθέτω ότι ο παγωτατζής που ενέπνευσε τα παιδιά είναι αυτός που «βρίσκεται» στο οπισθόφυλλο της εργασίας. Από φωτογραφία του αρχείου της σχεδόν εκατόχρονης Αγγελικής Ναυπλιώτου, αδελφής της Σταματίας, που μοιράστηκε μαζί μου τις αναμνήσεις της. Βλέπε και εδώ παραπάνω, σημ. 90.

Οι μαθητές διδάσκονται την κατασκευή του σώματος, τη διακόσμηση του προσώπου και τη ραφή ενδυμασιών διαφόρων τύπων κούκλας και πάνινου ζώου.

Η προώθηση/κατασκευή της «ελληνικότητας» μεθοδεύεται «με τη συστηματική μελέτη του ελληνικού λαϊκού ενδύματος που γίνεται υπό τας οδηγίες της καθηγήτριας δίδος Εξάρχου [ζωγράφος, απόφοιτος της ΑΣΚΤ] εις το Μουσείον Μπιενάκη κατ' ευγενή παραχώρησιν του ιδρυτού του», (μετα)φέροντας τη φωνή διαφόρων ελίτ ταυτόχρονα.

«Προσεχέστατα θα δημιουργήσομεν ασφαλώς κούκλες με φυσιογνωμίαν ελληνικήν, με έκφρασιν ποικίλλην ως και τύπους χαρακτηριστικούς από πανί ή πάσαν». Κατασκευάζουν κούκλες από τούχα αλλά και τύπους κούκλας «ευθηνής» και προωθούν στην αγορά 14 τύπους με σύγχρονο φόρεμα, 5 με ελληνική ενδυμασία και 5 τύπους ζώων.

Η Κρητικιά, ο βρακάς, ο εύζωνας, η Αμαλία, ο χωρικός, η τοιγγάνα, ο μόρτης μοιάζουν να συν/τηρούν την ελληνικότητα (την ίδια, βέβαια, στιγμή θα τους βρίσκαμε κάπου αλλού, κάπως αλλιώς, να μεταφέρουν την αντίστοιχη «-ότητα»).

Όμως οι ενδυμασίες από οργαντίνα, η στολή της καμαριέρας και οι πιτζάμες παραπέμπουν μάλλον στην Ευρώπη και στον πολιτισμό της.

Δουλεύουν με το παλιό και το νέο –υλικό, ιδέα, μοντέλο– και δοκιμάζουν ιδέες και λύσεις.

«Επίσης εις το τμήμα τούτο έγινε αρχή κατασκευής κεφαλών κουκλών από πεπιεσμένο χαρτί και πάστα που δεν σπάζει, την οποίαν εφεύρε ο πρώην καθηγητής της γλυπτικής κ. Σώχος μετά του μαθητού Κονταρίδη».

Ελάχιστοι είναι οι κατασκευαστές παιχνιδιών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου που φτιάχνουν μόνοι τους το κεφάλι της κούκλας – ελάχιστοι, άλλωστε, είναι οι κατασκευαστές παιχνιδιών γενικά. Φτιάχνουν κεφάλια από πεπιεσμένο χαρτί και προμηθεύουν τους υπόλοιπους. Ένας πειραματίζεται με άλλα υλικά και κάποιοι χρησιμοποιούν μέλη εισαγόμενα¹²⁰.

Το τμήμα πρωτολειτούργησε το 1931 μετά τη μετεκπαίδευση της διευθύντριας του, Μαρίας Αναγνωστοπούλου, στην Ιταλία. Επιστολή προς το Υπουργείο Εξωτερικών από το Υπουργείο Εμπορίου που φυλάσσεται στο αρχείο της Σχολής αναφέρει ως τόπους μετεκπαίδευσης τους σπουδαιότερους κατασκευής κούκλας –αν αγνοήσουμε τη Νυρεμβέργη– το Μιλάνο, το Τορίνο, τη Βιέννη και το Παρίσι.

3) Εφηρμοσμένης διακοσμητικής

Διδάσκεται η τεχνική του μπατίκ, της στάμπας (με χαρτί ή λινόλεουμ), του χρωμοαερογράφου σε υφάσματα και άλλα υλικά, η κατασκευή ξύλινων καλουπιών, η καλλιτεχνική βιβλιοδετική (με χαρτί ή δέρμα), η έγχρωστη διακόσμηση (μαρκετερί) και η χειροτεχνία με χάντρες, ψάθα και χαρτί «διά

¹²⁰ Για το παιχνίδι-αντικείμενο καθώς και την κατασκευή του, βλέπε πρόχειρα Μαρία Αργυριάδη, *Η Κούκλα στην ελληνική ζωή και τέχνη από την αρχαιότητα ..., ό.π.*, και Κλειώ Γκουγκουλή-Αφροδίτη Κούρια (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι – Διαδρομές στην ιστορία του*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2008.

της οποίας μπορεί να αναπτυχθεί ολόκληρος βιομηχανία, όπως το κοτιγόν και από χόρτο».

Διευθύντρια είναι κι εδώ η Αναγνωστοπούλου.

Φτιάχνουν από ύφασμα είδη σπιτιού (κουρτίνες, τραπεζομάντιλα, μαξιλάρια, καλύμματα) και γυναικεία και παιδικά είδη (φούστες, εσάρπες, ζώνες, τσάντες, σκουφάκια). Διακοσμούν αντικείμενα από ξύλο (παιδικά έπιπλα, παραβάν, κουτιά, δίσκους, διαφημιστικές επιγραφές), από δέρμα (χαρτοφύλακες, καλύμματα βιβλίων, ζώνες), από χαρτί (ημερολόγια, επιγραφές, σκηνικά θεάτρου).

Τα μοτίβα τους είναι παρμένα από τις συλλογές των μουσείων και τα βιβλία της Αγγελικής Χατζημιχάλη, αλλά και από λευκώματα με ευρωπαϊκά σχέδια (υπάρχουν ακόμα στο κτίριο της Σχολής που σήμερα στεγάζει ένα ΕΠΑΛ). Διπλή φαίνεται και η στόχευση του κοτιγόν: Βλάχος, καπέλα κινέζικα, φορεσιές απάχικες, στολή κολομπίνας.

Τη λειτουργία όλων των εργαστηρίων στηρίζει το σιδηρουργείο, όπου οι μαθητές του ξυλουργείου ασκούνται στην κατασκευή μεταλλικών εξαρτημάτων για τα παιχνίδια τους, εκείνοι που φτιάχνουν πάνινα στην κατασκευή υποστηριγμάτων, ενώ τα παιδιά της διακοσμητικής ετοιμάζουν σκελετούς για αμπαζούρ.

Από το 1932 και στο εξής έχει δική του παραγωγή παιχνιδιών.

Η μόρφωση όμως δεν περιορίζεται στις τεχνικές εφαρμογές. Η βάση της είναι το ελεύθερο σχέδιο, το διακοσμητικό, το γεωμετρικό, το τεχνικό και η πλαστική. Το ελεύθερο σχέδιο διδάσκεται από τον Σπύρο Βασιλείου με βάση «την άμεσον εποπτεία και την ατομικήν του μαθητού εντύπωσιν».

Θεμελιώδεις αρχές του σχολείου εργασίας βρίσκουν εφαρμογή στη φιλοσοφία της Σχολής: το κύριο σημείο όλης της διδασκαλίας «είναι η ανάπτυξη των ικανοτήτων και των κλίσεων των μαθητών με την ελεύθερη και δημιουργική εργασία τους». Οι κλίσεις των μαθητών αξιολογούνται και σύμφωνα με αυτές τα παιδιά κατατάσσονται στο τέλος του πρώτου έτους στο αντίστοιχο τμήμα. Η πλαστική, αντικείμενο του Αντώνη Σώχου αρχικά, και στη συνέχεια του Κωστή Παπαχριστόπουλου, εκτός από τη γνώση της κατασκευής διάφορων ειδών, έχει τον ίδιο στόχο, και εξοικειώνοντας τα παιδιά με την κατανόηση της μορφής, αναδεικνύει τις ικανότητές τους. Το γεωμετρικό και τεχνικό σχέδιο (διδάσκονται από τον αρχιτέκτονα Άγγελο Τριανταφύλλου) επιστρατεύονται εξίσου στην ανάπτυξη της ατομικότητας. Προβλέπεται επίσης «ο κύκλος των καλλιτεχνικών μαθημάτων»: ιστορία της τέχνης (διδάσκει η Ειρήνη Βαρούχα, αρχαιολόγος), ρυθμολογία και ιστορία του ενδύματος, κυρίως του βυζαντινού (δασκάλα η Μαρία Σωτηρίου, αρχαιολόγος).

Για τη συμπληρωματική γενική μόρφωση –«το εξατάξιο δημοτικό δεν είναι αρκετό»– κρίθηκε απαραίτητη όχι μόνο η διδασκαλία θεωρητικών μαθημάτων αλλά και η προσαρμογή τους «εις τους σκοπούς του σχολείου». «Ήτοι» τα παιδιά «συνεχίζουν τα Ελληνικά των και Μαθηματικά, Φυσικά,

Γαλλικά, Ιστορία της Τέχνης, Γενική Ιστορία και Εργατική Νομοθεσία». Στα βιβλία προόδου συμπεριλαμβάνονται η αγωγή του πολίτη, η γυμναστική, η υγιεινή και η εμποριολογία.

Μαθήματα, όμως, γίνονται και εκτός Σχολής, με τη μορφή τακτικών επισκέψεων στα μουσεία (το τμήμα αρχαιολογίας του Υπουργείου Παιδείας έχει προμηθεύσει τους δασκάλους με δελτία ελεύθερας εισόδου – οι μαθητές δε χρειάζονται ιδιαίτερη άδεια) και εκδρομών σε αρχαιολογικούς χώρους και στην εξοχή. Το θηριοτροφείο, το θέατρο και ο κινηματογράφος ολοκληρώνουν την εξωσχολική τους δραστηριότητα. Και τον διττό προορισμό τους.

Στον κατάλογο διδασκόντων συναντάμε επίσης: την Άννα Σταματελάτου, τον Γεώργιο Βασιλειάδη (νομικό, απόφοιτο του πανεπιστημίου Αθηνών, απόφοιτο και του Εθνικού Ωδείου και της Γυμναστικής Ακαδημίας), τον Κωνσταντίνο Λάσκο, τον Γεώργιο Κανδύλη, τον Λεωνίδα Πολυμενάκο (γιατρό), την Κορίνα Φακάρου (καθηγήτρια γαλλικών), τον Νικόλαο Αφτιά (νομικό), την Αγνή Ρουσοπούλου (νομικό, μέλος του Σ.Δ.Γ), την Ελένη Σδριν (καθηγήτρια της Χαροκοπείου), την Πηνελόπη Διαμαντοπούλου (ζωγράφος της ΑΣΚΤ), την Αικατερίνη Ροδανού (μοδίστρα), τον Μιχαήλ Μαραγκό (τορναδόρο). Διευθύντρια, ως τη μεταφορά της σχολής στον Υμηττό, ήταν η Έλλη Λαμπρίδου, φιλόλογος και συγγραφέας, με ανώτατες σπουδές στην Ευρώπη, και διάδοχός της από το 1930 η Άννα Σταματελάτου, πτυχιούχος της φιλοσοφικής σχολής της Οδησσού, μέλος του Σ.Δ.Γ.

Πρώτη βασική αρχή του σχολείου, όπως εξηγεί η Σταματελάτου στη *Λογοδοσία* του 1932, είναι «η ενότητα μεταξύ διδασκαλίας και εφαρμογής των διαφόρων τεχνικών εργασιών και με βάση την ανάπτυξη της δημιουργικότητας των μαθητών εις την σχολήν εκτελούνται μόνον τα παρά των μαθητών δημιουργηθέντα πρότυπα». Επιστολές της Σβώλου προς τους προϊσταμένους των εργαστηρίων, Σπύρο Βασιλείου, Ερρίκο Χάνε και Πηνελόπη Διαμαντοπούλου, ανακοινώνουν την απόφαση της καλλιτεχνικής επιτροπής: Κάθε δεκαπέντε μέρες η επιτροπή θα συμμετέχει στην επιλογή ενός θέματος εργασίας, το οποίο στη συνέχεια θα δουλεύεται στο εργαστήριο σχεδίου, εφαρμογών και διακοσμητικής. Από τα έργα, όσα ξεχωρίζουν θα αναπαράγονται στα οικεία τμήματα.

Και επειδή το ενδιαφέρον για την ατομικότητα του μαθητή είναι η δεύτερη αρχή, προσαρμόζουν την τεχνική διδασκαλία, η οποία εφαρμόζεται σε ομάδες μαθητών, στις φυσικές τους επιδόσεις.

Και έτσι προσεγγίζουμε την Τρίτη αρχή, που καθιστά το σχολείο ζωντανό και μοντέρνο: «Ο μαθητής αισθάνεται τον εαυτό του και ως μέλος μιας μεγαλύτερας κοινωνίας, της σχολικής, εις την συνολικήν ζωήν της οποίας αυτενεργεί, δρα, συνεργάζεται και έτσι διά της αλληλοεπιδράσεως λαμβάνει συνείδησιν του εαυτού του ως κοινωνικού ατόμου».

Στον κύκλο εργασιών της κοινότητας πρέπει να ενταχθούν και η διανομή του συσσιτίου, «η μικρά λεγόμενη καθαριότης της Σχολής», η τακτοποίηση της αυλής και της μικρής φυτείας της, οι πρώτες βοήθειες σ' εκείνους που τραυματίζονται κατά την εργασία τους στα εργαστήρια, η θέρμανση της

Σχολής, η μαθητική βιβλιοθήκη – τα παιδιά μοιράζουν τις δουλειές και τις εκτελούν σε ομάδες.

Μέθοδοι και μαθήματα φαίνεται ότι επενδύουν στην εκπαίδευση και στην απόδοση του παιδιού. Το ίδιο και οι δάσκαλοι, αφού, όπως λέει η Θεοδωροπούλου διαφημίζοντας τη Σχολή στον *Αγώνα*, «είναι νέοι καλλιτέχνες με πρωτοβουλία και χωρίς προλήψεις, με αγάπη στο έργο που έχουν αναλάβει...¹²¹».

Ενδιαφέρον αληθινό, συνεχίζει, δείχνει και το Διοικητικό Συμβούλιο που πλαισιώνει «τον ανεξάντλητο ενθουσιασμό της προέδρου του, κ. Μαρίας Σβώλου».

¹²¹ Α. Θεοδωροπούλου, «Η Σχολή Παιχνιδιών...», στον *Αγώνα*..., ό.π., Ζ 143, 1931.

2.4. Φιλανθρωπικό ίδρυμα και βιοτεχνική μονάδα

Προς την Παπαστράτειον Σχολήν προστασίας ορφανών

«...Στο διάστημα που θα μείνουν στη Σχολή τούς παρέχονται ό,τι είναι απαραίτητο να εξασφαλίζεται σε κάθε άνθρωπο από μια καλά οργανωμένη κοινωνία: καθαρή και υγιεινή κατοικία, τροφή καλή και άφθονη με το καθημερινό συσσίτιο, γιατρική επίβλεψη και πρόληψη της αρρώστειας»¹²².

Η ευεργετιζούσα νοοτροπία που χρωματίζει τη συλλογική συλλογιστική του «Συνδέσμου» και της Σχολής, όσο και των συνιδρυτών Παπαστράτου, διαπιστώνει ότι

μόνο με τη βοήθεια αυτή στάθηκε δυνατόν να φοιτήσουν σε ημερήσια σχολή χάνοντας το ημερομίσθιό τους τα παιδιά φτωχών εργατών και τόσων χωρών (sic) γυναικών που θα μαράζωναν σε τόσα βρομερά υπόγεια εργαστήρια των Αθηνών. Γιατί τα παιδιά της Σχολής είναι ορφανά από 65, 47, και απ' αυτά 32 και των δύο γονέων. Το ότι τα απέσπασε απ' τον μαρasmus και το θάνατο ίσως είναι τιμή για τη Σχολή αυτή¹²³.

Τα υπόλοιπα, όμως, αποχώρησαν κατά το τριετές διάστημα της μαθητείας, κυρίως για λόγους οικονομικούς, παρόλη την προσπάθεια των γυναικών να τα στηρίξουν¹²⁴. Τα μαθητολόγια μαρτυρούν ότι από τους πρώτους 28 αποφοίτους -12 αγόρια, 16 κορίτσια- οι 27 είναι πρόσφυγες, ο εικοστός όγδοος από τις Νέες Χώρες και οι περισσότεροι ορφανοί¹²⁵. «Προς την Παπαστράτειον Σχολήν προστασίας ορφανών», αναγράφεται στο δελτάριο που συνοδεύει την αποστολή πέντε οκάδων ελιών¹²⁶. Και τα ορφανά ζητούν απαλλαγή από τα θεωρητικά μαθήματα για να εξοικονομήσουν χρόνο να δουλέψουν - αιτήσεις μαθητριών προς τη διεύθυνση της Σχολής.

Στις προθέσεις της Σχολής το 1932 εντασσόταν και η ίδρυση εργαστηρίου «στο προσεχές μέλλον», στο οποίο θα απασχολούνταν οι απόφοιτοι της Σχολής επ' αμοιβή, ως υποστήριξη στα πρώτα τους βήματα που γίνονταν εν μέσω οικονομικής κρίσης με την παράλληλη παροχή συμπληρωματικών γνώσεων¹²⁷. (Το σχέδιο υλοποιήθηκε πράγματι την ίδια χρονιά και τα είδη του εργαστηρίου, που λειτούργησε ως το 1937, πωλούνταν από το πρατήριο της Σχολής που λειτουργούσε παράλληλα στην οδό Κολοκοτρώνη. «Κατά τας παραμονάς των εορτών του νέου έτους, οπότε η ζήτησις του παιγνιδίου ως δώρον είναι μεγάλη, η Σχολή διωργάνωνεν εκθέσεις των προϊόντων με μεγάλη επιτυχία εις το κέντρον των Αθηνών. Ταύτα εγένοντο κυριολεκτικώς ανάρπαστα μέχρις ενός»¹²⁸.) Μια βιοτεχνία εν δράσει.

Βέβαια, η διάθεση των προϊόντων τους στην αγορά είχε ξεκινήσει πριν από την ίδρυση του εργαστηρίου¹²⁹. Ο εμπορικός οίκος Ιωάννου Κυπαρισσίδη (Λίμνη Ευβοίας) ζητά τον Δεκέμβρη του 1931 τους εικονογραφημένους τιμοκαταλόγους της Σχολής για να δώσει την παραγγελία του. Οι επόμενοι κατάλογοι, εκτός από τις σημάνσεις για τιμές λιανικής και χονδρικής,

¹²² Α. Θεοδοροπούλου, «Η Σχολή παιγνιδιών...», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ζ 143, 1931.

¹²³ Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή», στον *Αγώνα...*, ό.π., ΣΤ 119, 1930.

¹²⁴ *Λογοδοσία* 1932.

¹²⁵ Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή», στον *Αγώνα...*, ό.π., ΣΤ 119, 1930.

¹²⁶ Αυτό έγγραφο.

¹²⁷ *Λογοδοσία* 1932.

¹²⁸ *Ιστορικό Σχολής*.

¹²⁹ Αυτό έγγραφο.

περιέχουν πληροφορίες για τα είδη, τις διαστάσεις, τα υλικά, τα πρότυπα¹³⁰. Με πρότυπο «ελληνικό» γίνεται, για παράδειγμα, ο φασουλής, με ευρωπαϊκό (ή ποιο άλλο άραγε;) η υπηρέτρια, με παιδαγωγικό ή/και εκπαιδευτικό ή/και φολκlorικό «Το χωριό μου», με μητρικό –και όχι μόνο– «Το κουκλόσπιτο» κ.λπ. Τα πρότυπα αναμειγνύονται, αλληλοσυμπληρώνονται. Εντούτοις, είτε επάλληλα είτε συνάλληλα, συνοδεύουν το εκβιομηχανιστικό – με κίνηση αντιστικτική περισσότερο παρά αντιφατική. «Τα εργαστήρια θα λειτουργούν από σήμερα επί 24 ώρας... οι μαθηταί θα εργάζονται καθ' ομάδας και εκ περιτροπής¹³¹», κατά την οδηγία της Σβώλου στον Χάνε.

Ως διαφήμιση των αγαθών και της προόδου της δευτερογενούς παραγωγής διαβάζουμε και την οδηγία του Υπουργείου Βιομηχανίας να στείλουν αντίγραφα παιχνιδιών τους στην ΑΣΟΕ, ένα από κάθε είδος, για να φιλοξενηθούν στις προθήκες της¹³².

Το προφίλ και τα έσοδα συντηρούσαν τη Σχολή και τα πολλά πρόσωπά της: ίδρυμα φιλανθρωπικό (κοινωνικό), σχολείο εργασίας, βιοτεχνικό εργαστήριο.

Εξαρχής οι γυναίκες σχεδίαζαν την εγκατάσταση της Σχολής «εις έναν εκ των γύρω συνοικισμών που θα συνορεύει και με λαϊκούς γηγενών¹³³», και στον προσφυγικό του Υμηττού, που αποτέλεσε τη μόνιμη έδρα της, έρχονταν παιδιά απ' όλες τις γειτονιές της Αθήνας και του Πειραιά. Η Σχολή «φροντίζει να τους εκδώσει μαθητικόν εισιτήριο, δηλαδή εις το ήμισυ της τιμής αν κάθονται μακριά», όπως μαρτυρεί και αλληλογραφία της Σχολής με την εταιρεία Πάουερ¹³⁴.

Το σύστημα της μαθητικής πρόνοιας επεκτείνεται και σε άλλους τομείς. Μπορεί τα ετήσια διδάκτρα να έχουν καθοριστεί στις 250 δραχ.¹³⁵, οι μαθητές όμως όχι μόνο δεν τα πληρώνουν «κατά το πλείστον», αλλά «λαμβάνουν και δωρεάν όλα τα υλικά και εργαλεία κατασκευής και διδασκαλίας ως και μπλουζες εργασίας, υποδήματα και άλλα είδη ρουχισμού¹³⁶».

Το «Ταμείο Θυμάτων Πολέμου» και το «Ταμείο Πολυτέκνων» επιβαρύνονται με τα έξοδα των προστατευομένων τους και μικροί ή μεγάλοι δωρητές συνδράμουν στο Σχολικό Ταμείο που λειτουργεί απ' το 1932¹³⁷. Χρήματα, όπως και τρόφιμα, χαρίζονται στο σχολείο απ' την αρχή. Δωρεές από τα μέλη του Συνδέσμου, από τον αυτόνομο σταφιδικό οργανισμό, οκάδες ελιές, κουτιά γάλα...¹³⁸.

Η φοίτηση διευκολύνεται με τη λειτουργία συσσιτίου που παρέχεται από το Πατριωτικό Ίδρυμα και το τμήμα σχολικής υγιεινής του Υπουργείου Παιδείας –παρών ο μεσοπολεμικός ιατρικός, και όχι μόνο, ευγονιστικός λόγος–, μέτρο

¹³⁰ Βλέπε εδώ παρακάτω, «Παράρτημα»

¹³¹ Αυτό έγγραφο.

¹³² Αυτό έγγραφο.

¹³³ Αυτό έγγραφο.

¹³⁴ Αυτό έγγραφο.

¹³⁵ Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής, στον Αγώνα..., ό.π., Ε 103, 1929.

¹³⁶ Αυτό έγγραφο.

¹³⁷ Αυτό έγγραφο.

¹³⁸ Αυτό έγγραφο.

που συνοδεύεται από την παροχή δωρεάν εξετάσεων και περίθαλψης «εις την Σχολήν και τα εξωτερικά ιατρεία και παραμονής προς θεραπείαν και εγχείρησιν δωρεάν εις τα νοσοκομεία Ευαγγελισμού, Προσφυγικό και του Ερυθρού Σταυρού¹³⁹».

Η αλληλογραφία αποδεικνύει ότι τα παιδιά πάσχουν από νοσήματα των ματιών, αναπνευστικά, εξάντληση και φυματίωση. Και οι δάσκαλοι, επίσης. (Λυτά έγγραφα του αρχείου πιστοποιούν την τακτική επικοινωνία του σχολείου με το ΠΠΠΠ –Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού– και τα τμήματα παιδικών συσσιτίων και εξοχών, τους γιατρούς του Ερυθρού Σταυρού Βύρωνα και τη γιατρό Κ. Περσινάκη, μέλος του Σ.Δ.Γ, που προσφέρει δωρεάν τις υπηρεσίες της και διδάσκει πρώτες βοήθειες στους μαθητές.) Για ορισμένα η οδηγία είναι απομόνωση, για άλλα παραμονή στο ύπαιθρο και διακοπές. Κάποια προστατεύονται από την οικογένεια Παπαστράτου, που αναλαμβάνει τα νοσήλιά τους, και υπάρχει και η περίπτωση μαθητή που τα έξοδα της θεραπείας του πλήρωσε η Σταματελάτου. (Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η ύπαρξη ασφαλιστηρίου¹⁴⁰ συμβολαίου «υγείας και ζωής» μαθητών και καθηγητών ετησίως απ' το 1932.) Επιπλέον, συχνή είναι η επικοινωνία της Σχολής με τον Απόστολο Δοξιάδη και τον Εμμανουήλ Λαμπαδάριο¹⁴¹.

Ως πρόνοια για γερά παιδιά ερμηνεύεται και η «ισοπέδωση χώρου προς εκγύμνασιν των μαθητών», πρόνοια που συνοδεύει άμεσα το μεσοπολεμικό ιδεώδες περί επιστροφής στη φύση, αφού η Διοικητική Επιτροπή ζητά άδεια για σχολικό περίπατο στον Εθνικό Κήπο και η Γεωργική Εταιρεία δωρίζει δένδρα για τη δημιουργία κήπου και δενδροστοιχιών¹⁴². Η στολή γυμναστικής που φτιάχνουν τα παιδιά ως ενδυμασία για κούκλες (τεκμήριο οι τιμοκατάλογοι) υπακούει στον ίδιο κανόνα.

Τα παιδιά, δουλεύοντας, παράγοντας και με τη φροντίδα των γυναικών, θα μεταμορφωθούν σε χρήσιμους ανθρώπους...

¹³⁹ Λυτό έγγραφο.

¹⁴⁰ Λυτό έγγραφο.

¹⁴¹ Λυτό έγγραφο.

¹⁴² Λυτό έγγραφο.

2.5. Η παιδική «ελληνικότητα», η αστικοποίηση και «η παιγνιώδης εργασία»

...Ας ετοιμάσουμε μια γερή ελληνική φυλή για το μέλλον με κατεύθυνση πάντα εμπρός κι απάνω¹⁴³...

Η Παπαστράτειος αναλαμβάνει «τα παιδιά του λαού» που τυχερά ως «μαστορόπουλά της» θα «μετατραπούν σε χρήσιμους ανθρώπους... που θα ήσαν στον δρόμο, αν δεν εύρισκαν δουλειά σ' αυτό το χαριτωμένο έργο, ό,τι λειτουργεί για τα ελληνόπουλα με αποτελέσματα αξιοθαύμαστα»¹⁴⁴.

Η Σχολή δεχόταν και αγόρια και αυτό οδηγεί υποχρεωτικά στην ανίχνευση της σχέσης σχολείου-εργασίας, καλλιτεχνικής εκπαίδευσης, λαϊκής τέχνης και «μοντέρνας λεγόμενης», στοιχείων που αναμειγνύονται άνισα-αντιφατικά, είτε «το λαϊκό καλλιτεχνικό αίσθημα» χρειάζεται φροντίδα και καλλιέργεια¹⁴⁵ είτε «η καλλιτεχνική αντίληψη υπάρχει (ήδη) στα λαϊκά στρώματα, όπως δείχνει τόσο καλά η λαϊκή μας τέχνη»¹⁴⁶.

Οι τεχνίτριες, έτσι φαίνεται σκόπευε ο Σ.Δ.Γ αρχικά, που θα εκπαιδευτούν στην «Παπαστράτειο», από τη μια θα διακοσμούν είδη κοινής χρήσης προσιτά στο ευρύ κοινό λόγω των χαμηλών τιμών τους, και από την άλλη θα ετοιμάζουν παιδαγωγικά παιχνίδια και φθηνά και ακριβά, με αποδέκτες «τα παιδιά πτωχών και πλουσίων»¹⁴⁷. Απώτερος στόχος θα είναι το ελληνικό παιχνίδι, από τη μια, και –μέσω αυτού– ο εκπολιτισμός και ο «εξελληνισμός» από την άλλη.

«Η λαϊκή μας τέχνη», όπως λέει η Σβώλου στα εγκαίνια της Σχολής, θα αποτελέσει τη βάση για τη δημιουργία του ελληνικού παιχνιδιού. «Δεν υπάρχει ως τώρα παιχνίδι ελληνικό», εξηγεί στη *Λογοδοσία* του 1932 η Σταματελάτου, και είναι απαραίτητο και για τη χαρά και για τη διαμόρφωση του παιδιού.

Η προσπάθειά τους θα επικεντρωθεί στην κατασκευή πρότυπου ελληνικού παιχνιδιού, καθώς και διακοσμητικού αντικειμένου. «Θα χρησιμοποιήσουμε βέβαια τους λαϊκούς τύπους στο παιχνίδι και τις λοιπές μορφές της άμεσης εποπτείας του παιδιού φτιαγμένες με χιούμορ, απαραίτητο στην παιδική ψυχή, και το λαϊκό μοτίβο στη διακοσμητική εφαρμοσμένο σε είδη σημερινής χρήσης»¹⁴⁸. Οι μορφές και οι συνθέσεις θα εκφράζουν την ψυχή των «ελληνόπουλων», γιατί θα έχουν βγει από την ψυχή τους και πολύ περισσότερο θα έχουν δουλευτεί από τα χέρια τους.

Η αυθορμησία τους, εκφρασμένη στα απλοϊκά τους σχεδιάσματα, όπως πιστεύει ο «Σύνδεσμος», παραπέμπει όχι μόνο στις παιδαγωγικές αντιλήψεις που ακούγονται απ' το τέλος του 19ου αιώνα, αλλά και στις θέσεις του

¹⁴³ Ανωνύμου, «Το Εθνικό Συμβούλιο για την εκατονταετηρίδα», στον *Αγώνα...*, ό.π., ΣΤ 116, 1930.

¹⁴⁴ Από άρθρο του Ζαχαρία Παπαντωνίου στο «Ελεύθερον Βήμα» τον Δεκέμβριο του 1933, όπως καταγράφεται στο *Ιστορικό της Σχολής*.

¹⁴⁵ Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή», στον *Αγώνα...*, ό.π., ΣΤ 119, 1930.

¹⁴⁶ *Ibid.*

¹⁴⁷ Ζ. Παπαντωνίου, από το *Ιστορικό της Σχολής*, ό.π.

¹⁴⁸ Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή», στον *Αγώνα...*, ό.π., ΣΤ 119, 1930.

Μεσοπολέμου για τον «λαϊκό πολιτισμό». Πολύ κοντά στην Αγγελική Χατζημιχάλη

Και γενικά τα έργα της (λαϊκής τέχνης) έχουν μια ενιαία μορφή, γιατί βγαίνουν αυθόρμητα μέσα από την κοινή εσωτερική φύση του πρωτόγονου και απλοϊκού τεχνίτη, ο οποίος στα έργα του κάθε φορά προσπάθησε να παραστήσει μιαν αφηρημένη οπωσδήποτε έννοια, που με αφελή τρόπο και αυθόρμητα γεννήθηκε μέσα του, ακριβώς όπως προσπαθούν να εκφράσουν τέτοιες έννοιες τα παιδιά στα αφελή τους σχεδιάσματα¹⁴⁹.

Οι μικροί μαθητές με την αφέλεια και τον αυθορμητισμό τους μοιάζουν πολύ με τον «λαϊκό» τεχνίτη. Αν εκπαιδευτούν επιστημονικά (αποτελεσματικά), θα αναπαραγάγουν την τέχνη «του λαού».

Τα δημιουργήματα της «λαϊκής τέχνης» μάς οδηγούν στη γνώση της ψυχής «του λαού» και μας εξοικειώνουν «με τον χαρακτήρα της φυλής και την ιδιορρυθμία του πολιτισμού της»¹⁵⁰. Η γνώση αυτή είναι απολύτως απαραίτητη, σχεδόν μονόδρομος. Η Χατζημιχάλη εξηγεί τους λόγους: «...Γιατί στον κόσμο δεν μπορεί ν' αναπτυχθεί τίποτε αν δεν έχει χωμένες τις ρίζες του στο παρελθόν. Είναι αυτό αλήθεια που την επιβεβαιώνουν τα παραδείγματα όλων των ξένων λαών, στους οποίους όχι μόνο η καλλιτεχνική τους βιοτεχνία, αλλά και η τέχνη των μεγάλων δημιουργών βλάστησε από τη λαϊκή ψυχή και έχει τις ρίζες στο χώμα του τόπου της¹⁵¹».

Οι γυναίκες, τέκνα κι αυτές του Μεσοπολέμου που πασχίζει να βρει τον δρόμο του και να σχηματίσει το προφίλ του, συγκινούνται από τη Χατζημιχάλη και τις αρχές της. Στη βιβλιοθήκη της Παπαστρατείου, του σημερινού ΕΠΑΛ, υπάρχει αντίτυπο του βιβλίου της *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη*, με σημειώσεις της Άννας Σταματελάτου στο περιθώριο. (Αποχρώσεις, βέβαια, ενδείξεις.) Επί της ουσίας, σε άρθρα τους στον *Αγώνα*, διαφημίζουν και θαυμάζουν την ίδια και το έργο της και κυρίως την «ακούν». Και αντικειμενικά: Οι επισκέψεις και η εργασία στα μουσεία και οι εκπαιδευτικές εκδρομές¹⁵² θα φέρουν σε επαφή τους μαθητές με «την ωραιότερη διακοσμημένη Μυκονιάτικη φούστα», με τα παραδοσιακά και τα καθημερινά στοιχεία του πολιτισμού και έτσι θα «προκληθεί η ζωντανή έκφραση της αντίδρασής τους» και θα αποτυπωθεί στους «ανθρώπινους τύπους και στα στυλιζαρισμένα ζώα¹⁵³».

Και θα πλάσουν «ελληνικά» παιχνίδια και αντικείμενα υφαίνοντας παράλληλα ταυτότητα «εθνική».

«Όταν στις αρχές του εικοστού αιώνα οι τοπικές ενδυμασίες έχουν υποχωρήσει, η ρητορική του εθνικιστικού λόγου θα αναζητήσει σε αυτές, αλλά και γενικότερα στον τρόπο ζωής της υπαίθρου, τα ιδεολογικά συστατικά της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης»¹⁵⁴.

¹⁴⁹ Αγγελική Χατζημιχάλη, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη (η λαϊκή τέχνη, Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία)*, Πυρός, Αθήναι, 1931, σ. 8.

¹⁵⁰ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική...*, ό.π., σ. 14.

¹⁵¹ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική...*, ό.π., σ. 15.

¹⁵² Αυτό έγγραφο.

¹⁵³ *Λογοδοσία* 1932.

¹⁵⁴ Ευδοκία Ολυμπίτου, «Αναζητήσεις και προσανατολισμοί της εθνικής ιδεολογίας: Η πρώτη εικοσαετία της επιστήμης της λαογραφίας και η δημιουργία του Λυκείου των Ελληνίδων» στο

Η μέθοδος προσαρμόζεται στη μεθόδευση: «Η κούκλα η παριζιάνα είναι αλλοιώτικη από τη γερμανίδα ή την ιταλίδα. Το παιδί στην κούκλα θέλει να αναγνωρίζει τη γειτόνισσά του, τη γιαγιά του με τη ρόκα της και τον παππού με το τσιμπούκι του, ντυμένους με τα συνηθισμένα ρούχα τους κι όχι με φορεσιές ολλαντέζικες ή ισπανικές¹⁵⁵».

Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός και η αποδοχή του οδηγούν στην παραμέληση «του λαϊκού», όμως η λαογραφία και το πνεύμα του δημοτικισμού, λέει η Χατζημιχάλη, «δίδαξε πως πρέπει να εκτιμούμε το πραγματικό “είναι μας” [...] Σ’ αυτό θα θεμελιωθεί η πρόοδος του λαού μας»¹⁵⁶. Στους ανθρώπους «του λαού και του χωριού» υπάρχει «εκείνο το κάτι που είναι ο εθνικός χαρακτήρας», ο οποίος μπορεί να δώσει νέα δυναμική στον πολιτισμό και έτσι

θα κατορθώσουμε στήριγμένοι στις πραγματικές δυνάμεις του έθνους να καλλιεργήσουμε συνειδητά και ολοκληρωτικά τόσο την ατομική όσο και την συλλογική ψυχή του λαού μας και να δημιουργήσουμε τη μορφή του δικού μας νεώτερου πολιτισμού, θεμελιωμένου επάνω στην ψυχική ενότητα που μας χαρίζει η ιστορική εμβάθυνση και η γνώριμά με τον εαυτό μας¹⁵⁷.

Κάπως έτσι γίνεται η διάκριση ανάμεσα στον αστό και στον χωρικό. «Ο λαός εξισώνεται με τον αγροτικό πληθυσμό που συνιστά την ουσία του έθνους»¹⁵⁸. Τα καινούρια εκπαιδευτικά συστήματα «στις φωτισμένες χώρες» χρησιμοποιούν «τη λαϊκή τέχνη» ως παιδαγωγικό μέσο «στο λαϊκό σχολείο»¹⁵⁹. Είδαμε όμως ήδη τη σχέση ανάμεσα στον «λαϊκό τεχνίτη» και στο παιδί.

Η ζωντανή έκφραση της αυθόρμητης αντίδρασης υπακούει στην αρχή της αφύπνισης των δημιουργικών δυνάμεων της παιδικής ψυχής, «με καθοδήγηση αλαφριά του δασκάλου»¹⁶⁰, «με αποφυγή της μίμησης» – τα «λαϊκά» μοτίβα όμως του Μπενάκη και του Βυζαντινού αναπαράγονται σε πολλά αντίτυπα, με χαρτί ή λινόλεουμ...

Η αισθητική αγωγή μοιάζει να προσλαμβάνεται στην υπηρεσία της διαμόρφωσης μιας «λαϊκής» κουλτούρας, που χτίζεται με τις δομές του σχολείου εργασίας. «Γιατί οι δάσκαλοι της Σχολής τους μαθαίνουν πρώτα πρώτα να κοιτάζουν γύρω τους (η επισήμανση του κειμένου). Κι αυτό είναι η πρώτη και απαραίτητη αρχή»¹⁶¹. Κοιτάζοντας γύρω τους, στους εκπαιδευτικούς τους περιπάτους, κατασκευάζουν τον γαλατά, τον μπεκρή, τη χωρική, την τσιγγάνα, τον πασατεμπά, τον τσέλιγκα και τον μόρτη ή τον αργαλειό και τη σούστα, και επισκεπτόμενοι εκθέσεις «εμπνέονται» τις φορεσιές της Μακεδονίας, της Ηπείρου, της Κρήτης και τον φασουλή του θεάτρου της κούκλας. Κατασκευάζουν τύπους «ελληνικούς» και παράλληλα φτιάχνουν το σκυλάκι, το παπί, «γατίτσες» και το γουρουνάκι, τον «ελέφα»,

Έφη Αβδελά (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων – 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2010, σ. 342.

¹⁵⁵ Α. Θεοδοροπούλου, «Η Σχολή παιχνιδιών..., στον Αγώνα..., ό.π., Ζ 143, 1931.

¹⁵⁶ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική...*, ό.π., σ. 19.

¹⁵⁷ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική...*, ό.π., σ. 20.

¹⁵⁸ Ε. Ολυμπίου, «Αναζητήσεις..., στο ό.π., σ. 345.

¹⁵⁹ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική...*, ό.π., σ. 17.

¹⁶⁰ «Η Σχολή Παιχνιδιών..., στον Αγώνα..., ό.π., Ζ 143 1931.

¹⁶¹ *Ibid.*

τον κροκόδειλο και κούκλες-μπουντουάρ αλλά και μεγάλη παραγωγή αντιγράφων κούκλας «Lenci».

Ετοιμάζουν και είδη διακόσμησης με μοτίβα φυτικά, φυσικά ή «λαϊκά»: σε τραπεζομάντιλα, εξώφυλλα βιβλίων, αμπαζούρ. Και τα προορίζουν για το «λαϊκό» και το αστικό σπίτι. Όλα τα είδη είναι εμπορικά και εμπορεύσιμα. Και τα «λαϊκά» και τα «διεθνικά», όλα γοητευτικά, καταναλώνονται κατά ηλικιακή ομάδα και προσφέρουν διάφορες υπηρεσίες. Τα «λαϊκά» οικοδομούν τον «λαϊκό πολιτισμό», αναπαριστώντας «λαϊκούς τύπους» και ανάγοντάς τους σε πρότυπα, σημεία αναφοράς και κρίκους συνοχής· τα μοντέρνα φλερτάρουν με την «τέχνη που έχουν καθιερωθεί διεθνικά οι τάσεις της και αποτελούν αισθητικές και κοινωνικές ανάγκες του σημερινού ανθρώπου¹⁶²».

Σπουδαία «η συμβολή που παρέχει η λαϊκή τέχνη στη δημιουργία της εσωτερικής ενότητας μιας κοινότητας¹⁶³, ενσωματωμένη «στην κίνηση που γεφυρώνει, σα να πούμε, τις κοινωνικές τάξεις με την ιδέα της λαϊκής ψυχής και μια διαμαρτυρία κατά της νοησιарχίας, του κοσμοπολιτισμού και της βιομηχανοποίησης του κόσμου¹⁶⁴».

Ο εξαστισμός και ο εκμηχανισμός αλλοτριώνουν τις συνήθειες, αλλά οι ξένες επιδράσεις μπορούν να γονιμοποιηθούν στα χωριά και να προσαρμοστούν στην καλαισθησία του συνόλου¹⁶⁵, θέση που συνδυάζεται με το όραμα του Σ.Δ.Γ.

Επιδιώκοντας ριζική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, ανήκοντας στους κύκλους που καλλιεργούν την εφαρμογή της, γοητευμένες απ' το σχολείο εργασίας, επιδιώκουν με ειδική μετεκπαίδευση να εισαχθεί η διδασκαλία του παιχνιδιού και στα «σχολεία της γενικής μόρφωσης του παιδιού, μα και να διαδώσουν την οικοτεχνία αυτή μέχρι του χωριού, όπου, ιδίως στα ορεινά, θα γίνει δυνατόν και να εγκλιματιστεί» ή έστω να εισαχθεί στη στοιχειωδέστερή της μορφή στα σχολεία εργασίας... (αν όχι σαν επάγγελμα, τουλάχιστον σαν παιδαγωγικό μέσο για την ανάπτυξη της δεξιότητας της εφευρετικότητας των παιδιών) – μέτρο με εφαρμογή ευρύτατη στα σχολεία εργασίας της Πολωνίας και της Τσεχοσλοβακίας, όπως και η διδασκαλία της διακοσμητικής¹⁶⁶.

Το σχολείο εργασίας θα βγάλει πολλές «ρωμαίικες κούκλες» και πολλές «κεντητές μπλούζες με τα άπειρα ωραιότατα ελληνικά λαϊκά κοσμήματα. Ίσως λεχθή ότι η Μόδα απ' έξω ρυθμίζει αυτά τα πράγματα. Όμως, εκτός από το ότι τον τοπικό χαρακτήρα ενός έθνους δεν εδυνήθη αυτή να τον μεταβάλει, αποτελεί ισχυράν απάντησιν ότι το καλαισθητικώς ή σύμφωνα με την αντίληψιν του τόπου κατασκευασμένον είδος προτιμάται πάντοτε¹⁶⁷». Με αυτούς τους όρους η παραγωγή και η αναπαραγωγή του «εθνικού» πολιτισμού μοιάζουν κατοχυρωμένες.

¹⁶² Α. Θεοδωροπούλου, «Η Σχολή παιχνιδιών...», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ζ 143, 1931.

¹⁶³ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική...*, ό.π., σ. 20.

¹⁶⁴ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική...*, ό.π., σ. 18.

¹⁶⁵ Α. Χατζημιχάλη, *Ελληνική...*, ό.π., σ. 13.

¹⁶⁶ Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή», στον *Αγώνα...*, ό.π., ΣΤ 119, 1930.

¹⁶⁷ *Ιστορικό Σχολής*.

Μπορεί, λοιπόν, όντας «ηθογραφικές σελίδες¹⁶⁸», τα αθόρματα να διοχετεύσουν την «ελληνικότητα» σε κάθε σπίτι, θα συμβάλουν όμως και «στην αντίληψη για την κοινωνική αποστολή της τέχνης που θέλει την ομορφιά και την κομψότητα για όλο τον λαό, όχι μόνο για την πλουτοκρατία μιας χώρας¹⁶⁹». Ανάγκη επείγουσα, μια που «το ελληνόπουλο υπεχρεώνετο να παίξει με παιγνίδια ξένα, άσχετα τελείως με την ελληνική ζωή ως ξένης κατασκευής. Και αν κάτι εγίνετο εις τον τόπον μας, έφερε κακοαντίγραφα ξένων προτύπων. Δηλαδή διακόσμησιν κακού γούστου, έξω από την ελληνικήν καλλιτεχνικήν αντίληψιν¹⁷⁰».

Οι γυναίκες της Μικρής Αντάντ δεν μπορεί παρά να έλκονται από τις ιδέες περί οικουμενιστικού πνεύματος και συνεργασίας. Τα παιχνίδια (και τα είδη διακόσμησης), «εμπνευσμένα από το ελληνικό περιβάλλον», αφήνουν ασφαλώς χώρο για το «διεθνικό» έτσι κι αλλιώς, «οι σιδηρόδρομοι, τα βαπόρια, όλα τα μηχανικά παιχνίδια θα είναι φυσικά παντού όμοια¹⁷¹».

Σαν να πρέπει να επιτευχθεί μια ισορροπία με αμφίδρομη κίνηση: ο αστικός χώρος και τόπος, μπολιασμένος με άρωμα ευρωπαϊκό, να δανειστεί στοιχεία από τον αγροτικό, συνώνυμο του «λαϊκού», για να ξαναβρεί την «εθνική» του ταυτότητα και τη χαμένη αθωότητά του, και αυτός με τη σειρά του να γονιμοποιήσει στοιχεία του αστικού για να δυναμώσει και να εμπλουτίσει την ταυτότητα αυτή.

Οι απόψεις των γυναικείων οργανώσεων, όπως και άλλων ελίτ, μολονότι υπάρχουν και παρόμοιες στοχεύσεις, φιλτράρονται διαφορετικά: «Το Λύκειο συνθέτει το “εθνικό” κατασκευάζοντας το “τοπικό” και το “νεοελληνικό”¹⁷²». «Στηλιτεύοντας την ξενολατρεία... επιχειρούν να ανατρέψουν το “ξενικόν αυτό καθεστώς” και να παρουσιάσουν στον κόσμο ό,τι ήταν γνήσια ελληνικό...»¹⁷³. «Στο Λύκειο θα λειτουργήσει επί διετία το ημερήσιο εργαστήριο που θα στηθεί για την κατασκευή παιχνιδιών(κυρίως κούκλες με εθνικές φορεσιές προς πώληση¹⁷⁴)... για τον πρόσθετο λόγο ότι έτσι οι δεσποινίδες προετοιμάζονται “εις τα μελλοντικά καθήκοντά των¹⁷⁵”». Και ενώ ο συντηρητισμός του Λυκείου συντάσσεται με την κυρίαρχη ιδεολογία και επιθυμεί διαφορετική εκπαίδευση για τα δύο φύλα και ξεχωριστή για κάθε κοινωνική τάξη¹⁷⁶ –θέση στην οποία αναδιπλώνεται και η βενιζελική παράταξη με τη μεταρρύθμιση του ‘29 που ιδρύει σχολεία για την προετοιμασία «της ελληνίδας μητρός»¹⁷⁷–, ο ΣΔΓ εμφανίζεται πιο ευέλικτος και ελαστικός –ριζοσπαστικός μάλλον– παρά τις βενιζελικές του προτιμήσεις. Η μητρότητα για τον «Σύνδεσμο» είναι σίγουρα εξίσου ταγμένη στην

¹⁶⁸ Ζ. Παπαντωνίου, από το *Ιστορικό Σχολής*.

¹⁶⁹ Ζ. Παπαντωνίου, από το *Ιστορικό Σχολής*, ό.π.

¹⁷⁰ *Ιστορικό Σχολής*.

¹⁷¹ Α. Θεοδωροπούλου, «Η Σχολή Παιχνιδιών...», στον Αγώνα..., ό.π., Ζ 143, 1931.

¹⁷² Ε. Ολυμπίου, «Αναζητήσεις...», στο ό.π., σ. 350.

¹⁷³ Κατερίνα Τρίμη-Κύρου, «Οι άτυχες και οι τυχερές»: Γνωστικές προσδοκίες και εκπαιδευτικοί στόχοι του Λυκείου των Ελληνίδων 1911-1940 στο *Το Λύκειο...*, ό.π., σ. 459.

¹⁷⁴ Κ. Τρίμη-Κύρου, «Οι άτυχες...», ό.π., σ. 452.

¹⁷⁵ Κ. Τρίμη-Κύρου, ό.π., σ. 460.

¹⁷⁶ Κ. Τρίμη-Κύρου, ό.π., σ. 470.

¹⁷⁷ *Ibid.*

εξυπηρέτηση της εθνικής ιδέας, με τον εξελληνισμό, την «ελληνοποίηση» που επιχειρεί. Ο ακτιβισμός του όμως έγκειται στην απόρριψη κάθε είδους ειδικής μεταχείρισης των γυναικών, και έτσι απομακρύνεται από την κυρίαρχη ιδεολογία, χωρίς να διαφοροποιείται απόλυτα, αφού υπολογίζει την ιδιαίτερη γυναικεία ιδιοσυγκρασία και θεωρεί την οικοκυρική μόρφωση προαπαιτούμενο για τα κορίτσια¹⁷⁸ ή, αλλιώς, υποστηρίζει «την ισότητα στη διαφορά».

Εφαρμόζει, ωστόσο, τη συνεκπαίδευση (μόλο που δεν την αποδέχεται σε όλες τις βαθμίδες) και τη συνδιδασκαλία και προφανώς η εκλαΐκευση της διακόσμησης και του παιχνιδιού, η εισαγωγή της «λαϊκής διακόσμησης» και του «λαϊκού παιχνιδιού» στο «λαϊκό» και στο αστικό σπίτι ίσως και να απαντούν και στο ερώτημα γιατί η «Σχολή Παιγνιδιών» είναι το μοναδικό ίδρυμα –και– του «Συνδέσμου» που δεν απευθύνεται αποκλειστικά στις γυναίκες (στην πρώτη της μορφή, άλλωστε, ως τμήμα της «Εσπερινής», ήταν κι αυτή αμιγής).

Η παιδική «ελληνικότητα», όμως, οφείλει να συνοδεύεται και από τα χαρίσματα και τις ιδιότητες που προβάλλει η νεωτερικότητα και προτάσσει ως αρετές: ηθικοποίηση, καλλιέργεια, ανώτερα ιδανικά – με άλλα λόγια, εξευγενισμός και εκδυτικισμός. Ασφαλώς οι καταβολές και η προδιάθεση υπάρχουν.

Η στρατολόγηση απ' το κουκλοθέατρο του σχολείου του «ελληνικότατου φασουλή», όπως τον ονομάζει η Σταματελάτου στη *Λογοδοσία* 1932, (παρα)πέμπει κατηγορηματικά τόσο στην Αρχαία Ελλάδα όσο και στις σύγχρονες εκπαιδευτικές θεωρίες¹⁷⁹. Το ίδιο, ως θέαμα, και οι κούκλες του, που κατασκευάζουν τα παιδιά, ως χειροπιαστά μέσα, επιδρούν στην «ελληνικότητα» και ταυτόχρονα διαπαιδαγωγούν ψυχαγωγώντας και σχηματίζοντας ευρωπαϊκά είδη και είδωλα.

«Η Σχολή μάλιστα έχει τη φιλοδοξία να συντελέσει στη δημιουργία και στον τόπο μας παιδικού θεάτρου και ειδικά του κουκλοθεάτρου, που είναι τόσο ανεπτυγμένο στα πολιτισμένα κράτη, όπως στην Τσεχοσλοβακία, Γερμανία, Γαλλία και Ρωσία¹⁸⁰». Χρόνια πριν, η ίδια σε άρθρο της στον *Αγώνα* (μέρος μιας σειράς δημοσιεύσεων της με θέμα «Πώς μορφώνεται ο λαός»¹⁸¹) για το θέατρο, διαμαρτύρεται για την έλλειψη καλού παιδικού θεάτρου, που τόσο θα συνέβαλε στη μόρφωση «του λαού». Από την Αθήνα μπορεί να λείπουν οι ανέσεις και οι δομές μιας ευρωπαϊκής πόλης, αλλά εξελίσσεται γρήγορα και δεν επιτρέπεται ο λαός της να βλέπει θεάματα που προορίζονται για την Ανατολή. Ανάλογη είναι και η άποψή της για τον κινηματογράφο¹⁸² (τη σειρά ολοκληρώνει η θέση της για τα λαϊκά περιοδικά¹⁸³), όπου υπερασπίζεται τον εκπαιδευτικό. Σε άλλο άρθρο του Σ.Δ.Γ., για τον κινηματογράφο, ανυπόγραφο, ανακοινώνεται η παραλαβή από τη Ρώμη των δύο πρώτων

¹⁷⁸ Ρόζα Ιμβριώτη, «Το εκπαιδευτικό μας πρόγραμμα», στον *Αγώνα...*, ό.π., Α 5, 1923.

¹⁷⁹ *Λογοδοσία* 1932.

¹⁸⁰ Α. Θεοδωροπούλου, «Η Σχολή παιγνιδιών ...», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ζ143, 1931.

¹⁸¹ Α. Σταματελάτου, «Πώς μορφώνεται ο λαός», στον *Αγώνα...*, ό.π., Β 13, 1924.

¹⁸² Α. Σταματελάτου, «Πώς μορφώνεται ο λαός», στον *Αγώνα...*, ό.π., Α 7, 1924.

¹⁸³ Α. Σταματελάτου, «Πώς μορφώνεται ο λαός», στον *Αγώνα...*, ό.π., Α 8, 1924.

φύλλων ενός νέου περιοδικού, της «Revue internationale du Cinema Educateur». Το ένα βρίσκεται από τότε στη βιβλιοθήκη της Παπαστρατείου...

Ομοίως, η παραγωγή μοντέρνων παιχνιδιών, και αυτά έργα των παιδιών, κατοχυρώνει τον εκπολιτισμό φέρνοντας το πολυτελές παιχνίδι στο σπίτι των αστών και το φθηνό αλλά καλοφτιαγμένο αντίγραφό του στα φτωχόσπιτα.

Αυτή είναι άλλωστε και η πρόθεση της παραγωγής «σειρών παιχνιδιών¹⁸⁴» – παιχνίδια που θα ετοιμάζονται σε σειρές από τα εργοστάσια, θα συναρμολογούνται ή θα διακοσμούνται στο σπίτι (οικοτεχνίες), ώστε να μην κυκλοφορούν πια «κακότεχνα ή ατελή παιχνίδια». Η αστικοποίηση θα επιτευχθεί συστηματικά και σε στέρεα βάση – στόχος και εργαλείο τα παιδιά.

Τα παιχνίδια της Σχολής, γράφει το 1933 ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου «...θα εγίνοντο σε ένα καλό εργοστάσιο της Ευρώπης» και τα επαινεί όλα «με ελληνικόν ή όχι θέμα, ακριβά ή και φθηνότατα¹⁸⁵», γιατί αφορούν όλες τις κοινωνικές ομάδες, είναι φτιαγμένα με χιούμορ, ικανοποιούν την περιέργεια του παιδιού και το διδάσκουν.

Το παιχνίδι στον Μεσοπόλεμο δεν περιορίζεται στη διδακτική δυναμική του. Ενταγμένο στις αρχές της νέας παιδαγωγικής που θεωρεί την πρακτική εκπαίδευση και την εργασία μεθόδους αγωγής, κατέχει σημαντική θέση στο σχολείο εργασίας. Το «μέσο-παιχνίδι» ή το «μέσο του παιχνιδιού» στο σχολείο (παζλ, σειρές για ανάγνωση, γλώσσα, αριθμητική, ελεύθερες ασχολίες) οδηγεί στην ανάπτυξη «της παιδαγωγικής των μέσων εργασίας» και στην προώθηση της χειροτεχνικής κατασκευής παιχνιδιών¹⁸⁶. Συνδέεται με την παραγωγική αυτενέργεια του παιδιού, την αυτονομία, την πνευματική και χειρωνακτική εργασία¹⁸⁷.

Οι παιδαγωγικές θεωρίες του Friedrich Froebel, που υλοποιούνται με τα «δώρα» (κουτιά με στερεά σώματα, κύβοι, σφαίρες) και τις «εργασίες» (κεντητική, ραπτική, υφαντική, κοπτική, διπλωτική, χαρτόνια, πριονίσματα, πλαστική)¹⁸⁸, υιοθετούνται από τις σύγχρονες θεωρίες, γιατί εξυπηρετούν ως μέσα για την κατανόηση του ψυχισμού του παιδιού και κατά συνέπεια για διορθωτική παρέμβαση των παιδαγωγών¹⁸⁹.

Οι φρεβελιανές μέθοδοι, που στην Ελλάδα εισάγονται από την Αικατερίνη Λασκαρίδου, εφαρμόζονται στα προγράμματα του «Λαϊκού Νηπιαγωγείου», «του Νηπιακού Κήπου», των τριών πρώτων τάξεων του Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου και στο Αμαλίο Ορφανοτροφείο¹⁹⁰.

Η χειροτεχνία και η ιχνογραφία βρίσκουν σιγά σιγά τη θέση τους στα δημοτικά ως βασική έκφραση του σχολείου εργασίας, απηχώντας ιδέες όπως

¹⁸⁴ Ανωνύμου, «Επαγγελματική Σχολή», στον *Αγώνα...*, ό.π., ΣΤ 119, 1930.

¹⁸⁵ Ζ. Παπαντωνίου, από *Ιστορικό Σχολής*, ό.π.

¹⁸⁶ Δέσποινα Καρακατσάνη, «Οι εκπαιδευτικές και παιδαγωγικές διαστάσεις του παιχνιδιού – ο ρόλος και οι χρήσεις του αθύρματος στην ελληνική εκπαίδευση» στον τόμο *Το ελληνικό παιχνίδι – Διαδρομές στην Ιστορία του*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2008, σ. 99.

¹⁸⁷ Δ. Καρακατσάνη, «Οι εκπαιδευτικές και...», ό.π., σ. 104.

¹⁸⁸ Ιωσήφ Σολομών, «Κοινωνική αταξία και σχολική τάξη: παιδικό παιχνίδι και εκπαιδευτικές πρακτικές 1830-1913», στο *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία, 19ος-20ός αιώνας*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2000, σ. 239.

¹⁸⁹ Ι. Σολομών, «Κοινωνική αταξία...», ό.π., σ. 238.

¹⁹⁰ Δ. Καρακατσάνη, «Οι εκπαιδευτικές και...», ό.π., σ. 100.

της Montessori, που θεωρεί ότι τα παιχνίδια κατασκευών οδηγούν φυσιολογικά από το παιχνίδι στις χειροτεχνικές κατασκευές και εργασίες (χαρτοκοπτική, πηλοπλαστική, χορτοπλεκτική, πηλοπλαστική¹⁹¹).

Επιπλέον, ως μέσο αγωγής, το άθυρμα είναι ιδανικό «για την αγωγή στη δημοκρατία και την αυτο-κυβέρνηση, καθώς και για την ελεύθερη “ανάπτυξη” του παιδιού, (βλ. Δελμούζο, Κουντουρά, Ιμβριώτη κ.ά.)¹⁹²». Η χειροτεχνία, η ιχνογραφία, το άθυρμα στη Σχολή Παιχνιδιών αποτελούν και το όχημα και τον προορισμό.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν, για τα οράματα, τα κίνητρα και τη δράση των γυναικών του «Συνδέσμου», καθώς και τα κοινωνικά δίκτυα της εποχής, οι παιδαγωγικές ιδέες της Μυρσίνης Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, μέλους του Εκπαιδευτικού Ομίλου, η οποία δίδαξε στην Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή το 1921 μαζί με τους Γληνό, Σωτηρίου, Κουγέα, Σβώλο¹⁹³.

Η Παπαδημητρίου μιλά για τη χαρά «της παιγνιώδους εργασίας», εργασίας που γίνεται σαν παιχνίδι, γιατί ανταποκρίνεται στη δημιουργικότητα του παιδιού και στην απόλαυση που αυτή του προσφέρει. «“Σκέφτηκα λοιπόν να μπάσουμε στο σχολείο αυτή τη ζωντανή χειροτεχνία πλάι στην άλλη, την επίσημη που είναι περασμένη στο πρόγραμμα”» και προτείνει την κατασκευή αθυρμάτων («μανούλα», «σπιτάκι», «βαρκούλες», «μύλοι», «αλογάκια», «ψωμάκια») και χειροτεχνημάτων που θα συνοδεύσουν τη δραματοποίηση τραγουδιών και θα χρησιμοποιήσουν τα παιδιά στους ρόλους τους¹⁹⁴. Τα παιδιά, αφού παρατηρήσουν το αντικείμενο που θέλουν να κατασκευάσουν, πρέπει να το ιχνογραφήσουν σε χαρτί ή πηλό και έπειτα να το χειροτεχνήσουν σύμφωνα με το σχέδιο¹⁹⁵.

Στην Παπαστράτσιο, το σχέδιο και η χειροτεχνία ως εργασίες για την κατασκευή παιχνιδιού, οι υπόλοιπες αρχές του νέου σχολικού ιδεότυπου και η θεωρία της παιγνιώδους εργασίας μετουσιώνουν τη δουλειά σε παιχνίδι. Οι μαθητές παίζουν δουλεύοντας και δουλεύουν παίζοντας.

Οι σύγχρονες ανθρωπολογικές αντιλήψεις αναγνωρίζουν αυτή τη σύμπτωση εργασίας και παιχνιδιού¹⁹⁶ και οι θεωρητικοί «της Διοίκησης και Οργάνωσης Επιχειρήσεων [...] υποστηρίζουν ότι η εργασία [...] πρέπει να “μοιάζει” με παιχνίδι¹⁹⁷». Χρόνια μετά.

Στις μοντέρνες πρακτικές που εκφράζουν το σχολείο εργασίας, χειροτεχνία, ιχνογραφία, και εντοπίζονται κυρίως στα πρότυπα σχολεία που υπάγονται σε διδασκαλεία, πρέπει να προστεθεί και το κουκλοθέατρο. Στις γιορτές που συμπληρώνουν τη σχολική διαδικασία χρησιμοποιούνται διάφορα υλικά και μέθοδοι για την κατασκευή εικόνων, σχεδίων, του

¹⁹¹ Ι. Σολομών, «Κοινωνική αταξία...», *ό.π.*, σ. 239.

¹⁹² Ι. Σολομών, «Κοινωνική αταξία...», *ό.π.*, σ. 179.

¹⁹³ Δ. Καρακατσάνη, «Οι εκπαιδευτικές και ...», *ό.π.*, σ. 116.

¹⁹⁴ Δ. Καρακατσάνη, «Οι εκπαιδευτικές και ...», *ό.π.*, σ. 105.

¹⁹⁵ Δ. Καρακατσάνη, «Οι εκπαιδευτικές και ...», *ό.π.*, σ. 106.

¹⁹⁶ Άντα Κλωνή, «Εργασία, παιδί και παιχνίδι στην ελληνική ύπαιθρο: Η περίπτωση της Λυγαριάς -Ανθρωπολογική προσέγγιση» στο Κλειώ Γκουγκουλή-Αφροδίτη Κούρια (επιμ.) *Παιδί και παιχνίδι...*, *ό.π.*, σ. 179.

¹⁹⁷ Α. Κλωνή, «Εργασία, παιδί και ...», *ό.π.*, σ. 180.

καραγκιόζη και «λαϊκών παιχνιδιών», όπως τα γαϊδουράκια. Το παιδαγωγικό κουκλοθέατρο, απαιτώντας τη συνεργασία πολλών πρακτικών και στενά δεμένο με τις γιορτές, θεωρήθηκε καλός τρόπος ψυχαγωγίας των μικρών παιδιών, κυρίως της επαρχίας. Στο Αρσάκειο Σχολείο Αθηνών είχε δοθεί παράσταση κουκλοθεάτρου με υλικό από την Παπαστράτειο¹⁹⁸.

Τα «φτωχά προσφυγόπουλα»¹⁹⁹ ίσως και να διασκέδαζαν κατασκευάζοντας φιγούρες κουκλοθεάτρου για άλλα παιδιά, διασκέδαζαν όμως σίγουρα ετοιμάζοντας υλικό για τις δικές τους παραστάσεις, όπως με υπερηφάνεια περιγράφει η Σταματελάτου στη *Λογοδοσία* 1932. Ή, διαφορετικά, ίσως και να έπαιζαν με τις φρεβελιανές εργασίες όταν χρησιμοποιώντας τις κατασκεύαζαν τα φρεβελιανά «δώρα» που τους παρήγγελλαν σχολεία της εποχής (όχι μόνο πρότυπα, σύμφωνα με το βιβλίο εισερχομένων-εξερχομένων της Παπαστράτειου).

Και έτσι, γεμάτη υπερηφάνεια ακούγεται και η κουκλίτσα που θ' ακούσουμε, (είτε Ηπειρώτισσα είτε Βλάχα είτε κούκλα-μπουντουάρ ή Lenci):

Είμαι μια καλή κουκλίτσα
Με πολύ κομψή στολή
Κι έχω όμορφη πατρίδα
Παπαστράτου τη Σχολή.
Άλλη κούκλα σαν και μένα
Δεν είν' τόσο τεχνική
Όχι μόνο στην Ελλάδα
Μα και στη Βαλκανική.

Οι γονείς μου είν' παιδάκια
Σαν και σας χαριτωμένα,
Κι ας μην έχουν τόσα πλούτη,
Κι ας δουλεύουν τα καημένα.
Έχω αδελφια άλλες κούκλες,
Κι άλλα χίλια παιχνιδάκια:
Αυτοκίνητα, καρότσια,
Αλογάκια, γαϊδουράκια.

Κατοικούμε όλα τώρα
Στο κομψό το μαγαζί
(Μητροπόλεως 25)
Και προσμένουμε μαζί
Με εσάς καλά παιδάκια
Να παίρνουμε τον καιρό
Ένα βλέμμα σας ζητούμε
Ένα χάδι τρυφερό.

Καλή είναι η συντροφιά μας
Θα σας δώση τη χαρά
Όλα τα καλά παιδάκια
Τ' αγαπούμε τρυφερά²⁰⁰.

¹⁹⁸ Δ. Καρακατσάνη, «Οι εκπαιδευτικές και ..., ό.π., σ. 117.

¹⁹⁹ Ανωνύμου, «Επίκαιρα», στον *Αγώνα...*, ό.π., Ζ 143, 1931.

²⁰⁰ Ανωνύμου, «Το τραγούδι μιας κουκλίτσας», στο *Η Διάπλασις των παιδων*, τόμος 44, αρ. φύλλου 49, 4-11-1937, σ. 440.

Παίζοντας (άραγε;)

«...Τα μαστορόπουλα της Παπαστρατείου, παιδιά του λαού, παιδιά του δρόμου πολλές φορές, αφού έγιναν χρήσιμοι άνθρωποι στη Σχολή, στέλνουν με τις έξυπνες επινοήσεις των τη σπινθηροβολία των στα παιδιά φτωχών και πλουσίων. Η μοναδική μας στο είδος της Σχολή δεν χρειάζεται καλλίτερο εγκώμιο ή καλλίτερη προφητεία για το μέλλον της»²⁰¹.

²⁰¹ Ζ. Παπαντωνίου, στο *Ιστορικό Σχολής, ό.π.*

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

...Κι έχω όμορφη πατρίδα Παπαστράτου τη Σχολή...

Ο εντοπισμός κάποιας αμφίδρομης σχέσης σχολείου-εργασίας και εργασιακού προϊόντος-σχολείου παρουσιάστηκε πολύ ελκυστικός.

Το παιχνίδι, ως ο ενδιαμέσος κρίκος, ως παιδαγωγικό μέσο και βιομηχανικό προϊόν, συνδέει το σχολείο παιχνιδιού και τον έλεγχο των παιδιών-μαθητών με το παιχνίδι και τον έλεγχο των παιδιών-παικτών. Και ίσως με κάτι παραπάνω: τη διαμόρφωσή τους.

Προικίζεται με πενταπλή οικονομία: παιχνίδι και (καλλι)τεχνική εκπαίδευση· παιχνίδι και σχολείο εργασίας· παιχνίδι-εμπόρευμα· παιχνίδι και «λαϊκός» πολιτισμός· παιχνίδι και ευρωπαϊκός πολιτισμός. Κατ' αναλογία, τα διακοσμητικά είδη, «το στόλισμα», μεταφέρουν κώδικες παρόμοιους – «εθνικούς», κοινωνικούς και οικονομικούς.

Η Σχολή επιχειρεί να εδραιώσει την αισθητική αγωγή-καλλιτεχνική παιδεία, να αναγάγει την κατασκευή παιχνιδιού σε διδάξιμο αντικείμενο και να προωθήσει την εφαρμογή του σε όλα τα σχολεία της Ελλάδας.

Το παιχνίδι ως παιδαγωγική πρακτική συνιστά στοιχειώδες υλικό του σχολείου εργασίας. Αν τώρα η αυτενέργεια και η φιλοπαικτική φαντασία των παιδιών διοχετευθούν στη δημιουργία του ίδιου του παιχνιδιού, η χειρωνακτική εργασία θα αναχθεί σε παιχνίδι, το παιχνίδι-αντικείμενο θα αποδοθεί στην ιδανική του μορφή και τα παιδιά από εργάτες θα μετουσιωθούν σε παίκτες. Η χαρά του παιχνιδιού-εργασίας και της εργασίας-παιχνιδιού εμπλουτίζει τα παιδαγωγικά ιδεώδη και τις θεωρίες της νέας αγωγής – ή, καλύτερα, απορρέει από αυτά.

Το ελεύθερο σχέδιο θεωρείται «βάσις της μόρφωσης» και της διαπαιδαγώγησης· αναπτύσσονται η δημιουργικότητα, η παρατηρητικότητα, οι δεξιότητες του μαθητή, εκδηλώνονται ο εσωτερικός του κόσμος και οι κλίσεις του, αφού η καλλιτεχνική μόρφωση καθίσταται κύριο εκπαιδευτικό εργαλείο του νέου σχολικού ιδεότυπου.

Η οξυδέρκεια, η παρατηρητικότητα και η τεχνογνωσία των παιδιών, αν προσανατολιστούν στη «λαϊκή» ελληνική τέχνη, θα αναπαραγάγουν τύπους διαμορφώνοντας τη νεοελληνική τέχνη και συνάμα τον «λαϊκό πολιτισμό» (ή να λέγαμε, καλύτερα, τους λαϊκούς;) περιγεγραμμένο από τις καλλιτεχνικές τάσεις και απαιτήσεις της νεωτερικότητας. Τα αστικά δείγματα θα αναχθούν σε υποδείγματα και οι εφευρετικές δυνάμεις του ελληνικού Μεσοπολέμου όχι μόνο θ' ανακαλύψουν το δικό τους παιδί, αλλά και θα το επιστρατεύσουν στη διάπλαση της ευρωπαϊκής τους «-ότητας». Αγόρι ή κορίτσι. Ως πομπό και ως δέκτη. Και το παιχνίδι. Ως διαμεσολαβητή.

Παράλληλα, ιδωμένο το παιχνίδι ως εμπορευματικό αγαθό, συνυπηρετεί κάμποσους αφεντάδες. Την παράδοση, ξανά, αφού τα υλικά του νέου τεχνίτη, ας τον ονομάσουμε παιχνιδοποιό, το ξύλο και το ύφασμα, είναι παραδοσιακά, όπως παραδοσιακά είναι και τα επαγγέλματα (ξυλουργός, ράφτης) των οποίων η τεχνογνωσία προϋποτίθεται για το δικό του επάγγελμα. Η νεωτερική του τέχνη, στο concept της αγοράς εργασίας, πλασάρεται ως ιδεώδης επαγγελματική αποκατάσταση για μικρούς ή μεγάλους, οικογενειακές επιχειρήσεις ή εργοστάσια και στο πλαίσιο της

οικονομίας ως κινητήρια δύναμη. Η προώθηση της κατασκευής του παιχνιδιού αυτού καθαυτό, της διακοσμητικής τέχνης και των προϊόντων της στην επαρχία, στο πλαίσιο της γεωργικοοικοκυρικής μόρφωσης, θα εξασφάλιζε όχι μόνο τον «εκπολιτισμό»-«βελτίωση» (και) του αγροτικού πληθυσμού, αλλά και νέα οικονομικά ερείσματα εφαιπόμενα στους κανόνες της βιομηχανίας.

Η αναγόρευση του παιχνιδιού σε παιδαγωγικό, εκπολιτιστικό εργαλείο, σε αγωγό μοντέρνων ιδεών και πατροπαράδοτων αξιών και σε προσοδοφόρο, ευέλικτο, πρακτικό επιτήδευμα, είτε εφαρμοστεί σε πανελλήνιο επίπεδο, είτε περιοριστεί στον προσφυγικό συνοικισμό του Υμηττού, στην Π.Σ.Π.Δ, θεραπεύει το (κοινωνικό;) (φιλανθρωπικό;) (ή να λέγαμε καλύτερα το μητρικό; Ίσως να άξιζε τον κόπο μια τέτοια προσέγγιση) αίτημα για τη φροντίδα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας.

Μεγάλη ευκαιριακή εκδούλευση προσφέρει και στον αφηγητή, ο οποίος εκμεταλλευόμενος το σχήμα του κύκλου επιστρέφει στο περικειμενικό του μότο:

...Τα φτωχά παιδάκια-αχ! πόσο ποθούνε
τις ξανθές κουκλίτσες, τ' αυτοκινητάκια
που δε θα χαρούνε...

Ο 20ός αιώνας ανακαλύπτει το παιδί.

Ο Μεσοπόλεμος το αναδεικνύει.

Ο Σ.Δ.Γ., θεραπεύοντας και τον Μεσοπόλεμο και το παιδί του, συμβάλλει μέσω της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης χωρίς έμφυλα κριτήρια στην αστικοποίηση και στην εκβιομηχάνιση (αισθητικοποιώντας το φολκλορικό, οικειοποιούμενος το ξενικό) και ευνοεί την κάλυψη της παιδικής ηλικίας χρησιμοποιώντας (με τον ευρηματικά χαριτωμένο τρόπο της παιγνιώδους εργασίας) το παιδί -που είναι υποχρεωμένο από τις συνθήκες του καιρού του να δουλέψει- για το παιδί.

Το παιδί-μαθητής-εργάτης-παίκτης υπηρετεί με την πολυπραγμοσύνη του τη νεωτερικότητα «εκπολιτίζοντας» και τη «λαϊκότητα» «εξελληνίζοντας».

Το παιδί-παίκτης απολαμβάνει τη χαρά του παιχνιδιού και αναλαμβάνει κάποιους από τους ρόλους του: «εθνικό», κοινωνικό, ιδεολογικό.

Το παιχνίδι ως εκπολιτιστικό και «εξελληνιστικό» μέσο, ως κούκλα-μπουντουάρ και Lenci, ως φουστανελάς και Βλάχα, από πολυτελή οργαντίνα ή φτηνό τοίτι, ως αμαξάς και αμαξάκι, ή ακόμα και ως γαϊδουράκι φορτωμένο δεμάτια σανό, φτιαγμένο από ξύλο, πανί ή πηλό, τέλος ως φιγούρα κουκλοθεάτρου, φέρει, μεταφέρει ή προσφέρει «την εθνική» ιδέα σε έναν νέο ελληνικό πολιτισμό.

Και του αξίζει, ως τόπος άξιος λόγου, ιδιαίτερη μελέτη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΕΙΟΣ ΔΗΜΟΣΙΑ
ΣΧΟΛΗ ΠΑΙΓΝΙΔΙΩΝ
ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΗΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Παιγνίδια
Κούκλες
Διακοσμητική

ΠΑΙΓΝΙΔΙΑ ΞΥΛΙΝΑ

Z/1 Ἀρνόκι.

Ξύλο λακέ 0.25 x 0.24
Χονδρικό

Μονοκόµατο Λιαλικώς
Z.3 µε ὄρµη *

Z/3 Κατσικάκι

Ξύλο λακέ
0.24 x 0.25
Λιαν Χονδρ

Καμηλοπάρδαλις

Φλαµοῦρι λακέ
0.20 x 0.28 x 0.15
Λιαν Χονδρ

Z/5 Παγωτατζής.

Φλαµοῦρι λακέ
0.28 x 0.16 x 0.09
Λιαν. Χονδρ.

Z/6 Χηνοβοσκός.

Φλαµοῦρι λακέ 0.38 x 0.30 x 0.12
Συρόµενο κινεῖ χέρια ἀνθρώπου καὶ φτερά χήνος
Λιαν. Χονδρ.

Z/61 Γαϊδουράκι

Φλαμοῦρι λακέ
 $0.33 \times 0.30 \times 0.13$
 Συρόμενο κινεί τό κεφάλι
 Λιαν. Χονδρ.

Z/63 Καβαλάρης.

Φλαμοῦρι λακέ $0.28 \times 0.24 \times 0.11$. 2 τεμ.
 Λιαν. Χονδρ.

Z/62 Γαϊδουράκι

Φλαμοῦρι λακέ
 $0.24 \times 0.25 \times 0.13$
 Συρόμενο κλωτσά
 Λν. Χνδ.

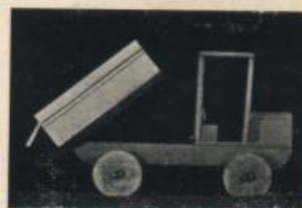
Z/65 Γαϊδουράκι

Φλαμοῦρι λακέ
 $0.27 \times 0.13 \times 0.22$
 Κινεί τά 4 πόδια
 Λν. Χνδ.

Αὐτοκίνητο (φορτηγό).

Φλαμοῦρι λακέ—κασόνι κινητό.

Z/11	$0.40 \times 0.24 \times 0.15$	Λιαν.	Χονδρ.
Z/12	$0.33 \times 0.22 \times 0.12$	"	"
Z/13	$0.50 \times 0.20 \times 0.19$	"	"

Z/4 Κολυμβήτρια ξύλο λακέ 0.38. Κολυμβά στό νερό	Λιαν.	Χονδρ.
Z/61 Γαϊδουράκι μέ σαμάρι. Φλ. λακέ $0.24 \times 0.25 \times 0.13$	"	"
Z/68 Παραμάνα μέ καρροτσάκι φλ. λακέ $8.28 \times 0.16 \times 0.09$	"	"
Z/69 Γαϊδουράκι μέ σαμάρι πάνινο φλ. λακέ $0.28 \times 0.13 \times 0.22$	"	"
Z/70 Χωριάτης μέ σβάρνα φλ. λακέ $0.28 \times 0.16 \times 0.09$	"	"
Z/83 Λιοντάρι φλ. λακέ 0.30×0.25	"	"
Z/85 Ἀγελάδα μέ χωριστό κεφάλι 0.30×0.25	"	"
Z/34 Ἐλκυθρο φλ. λακέ $0.50 \times 0.25 \times 0.15$	"	"
Z/35 Λαγός φλ. λακέ 0.30×0.25	"	"
Z/15 Πατίνι Λιαν. Χονδρ.	Z/16 Πατίνι	"

Z/13 Κάρο διπλό.

Φλαμοῦρι λακέ $0,67 \times 0,24 \times 0,17$
Ρόδες με ἀκτίνες. Λύεται Λιαν. Χονδρ.

Z/14 Πατίνι (λάστιχο ὁλόκληρο)
Z/80 Πατίνι με σιδηρά ἐξαρτήματα
Z/66 Σκόλος ποῦ πηδᾷ
Z/67 Γαῖδαρος ποῦ πηδᾷ

Λιαν.	Χονδρ.
»	»
»	»
»	»

Z/8 Ἐργάτης.

Φλαμοῦρι λακέ $0,38 \times 0,30 \times 0,12$
Συρόμενος κινεῖ τὰ πόδια. Λιαν. Χονδρ.
Z/78 Μίκυ Μάους ποῦ πηδᾷ
Z/36 Λαγός περιστρεφόμενος

Τὸ Τυπογραφεῖο μου.

Z/90 Κουτί με γράμματα καὶ ἀριθμοὺς Λιαν. Χονδρ.

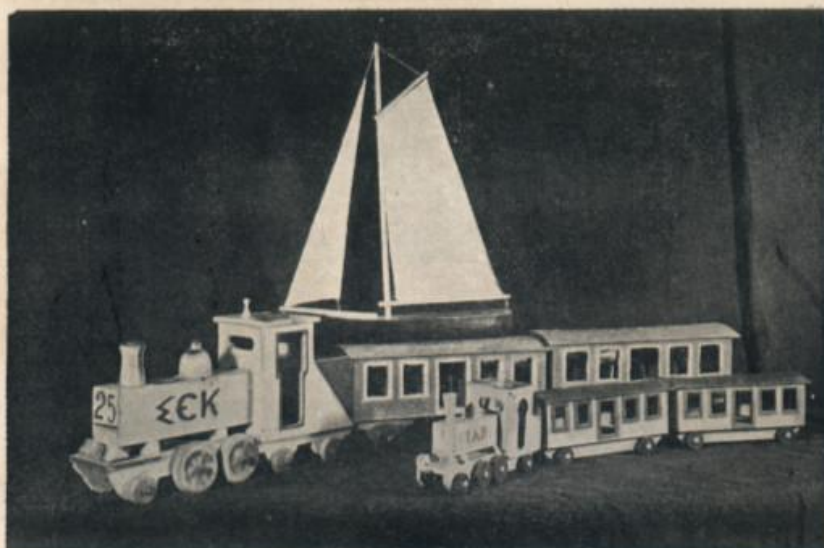
Z/71 Τὸ χωριό μου.

Κουτί με 35 τεμ. σπίτια, ἐκκλησίαι, βουνά, δένδρα.
Λιαν. Χονδρ.

Z/84 Κόρρο.

Φλαμοῦρι λακέ
 $0,54 \times 0,31 \times 0,17$
Διαλύεται σὲ 30 περίπου
τεμάχια
Λιαν.
Χονδρ.

Σιδηρόδρομος.

Φλαμευρι λακέ

Z.74 0.77×0.16×0.10 Λιαν. Χονδρ.

Z.14 1.25×0.24×0.14 " "

Z/72 Τό νησί μου.

Κουτί με 40 τεμ. σπίτια, μύλους, εκκλησίες, βάρκες. Λιαν. Χονδρ.

Z/42 'Η ζούγκλα μου.

Κουτί με 10 θηρία Λιαν. Χονδρ.

Z/76 Τά κτίριά μου.

Κουτί με κύβους που κτίζουν διάφορα κτίρια Λιαν. Χονδρ.

Z.75	Χωριάτοσπιτο φλ. λικέ	0.30×0.28×0.30	διαλύεται σέ τεμ.	Λιαν.	Χονδρ.
Z.81	Κάρρο μεγάλο ξύλο λακέ	1.30×0.43×0.35		"	"
Z.87	Αυτοκίνητο μεγάλο	0.85×0.50×0.30		"	"
Z.17	Άλογο με τόξα φλαμευρι λακέ	1.15×0.77×0.32		"	"
Z.18	Σκαμιάκι κούνια σέ σχήμα αλόγου	0.70×0.50×0.35		"	"
Z.19	" " " " " " " " " "	μέ ρόδες	0.70×0.50×0.35	"	"
Z.20	" " " " " " " " " "	δελφινιού	0.70×0.40×0.35	"	"
Z.24	" " " " " " " " " "	μέ ρόδες με λάστιχο		"	"
Z.22	" " " " " " " " " "	πουλιού	0.70×0.40×0.35	"	"
Z.21	" " " " " " " " " "	μέ ρόδες με λάστιχο		"	"
Z.51	" " " " " " " " " "	ψαριού	0.7×0.40×0.35	"	"
Z.23	" " " " " " " " " "	μέ ρόδες με λάστιχο		"	"

*Αργαλειός.

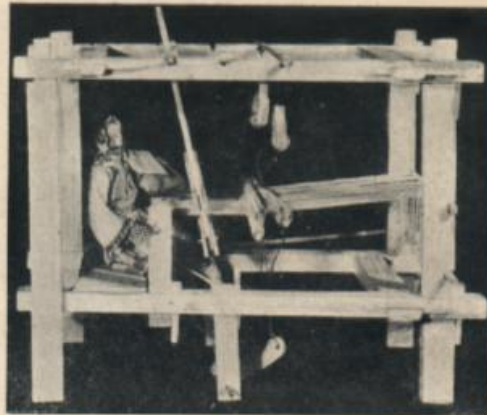
Ξύλο φυσικά. *Υφαίνει

Z 43 0.40×0.30×0.25

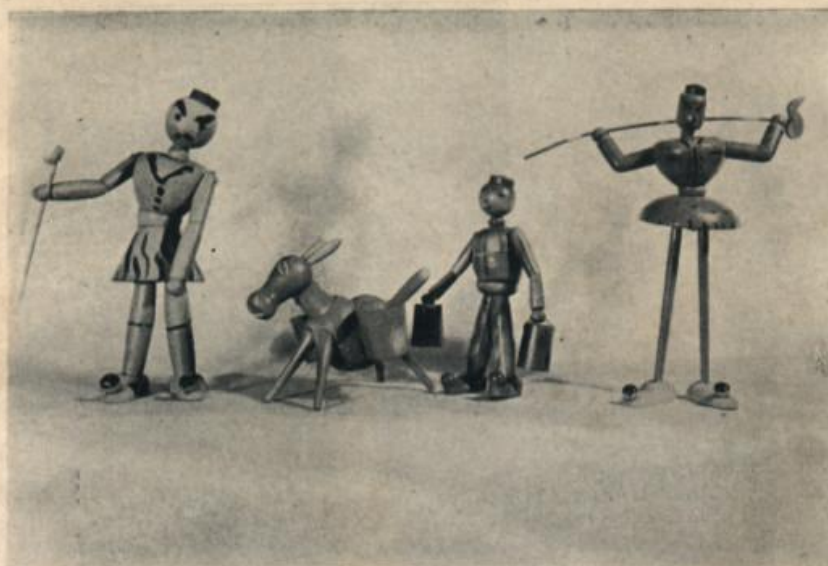
Λιαν. Χονδρ.

Z 91 0.55×0.35×0.30

Λιαν. Χονδρ.

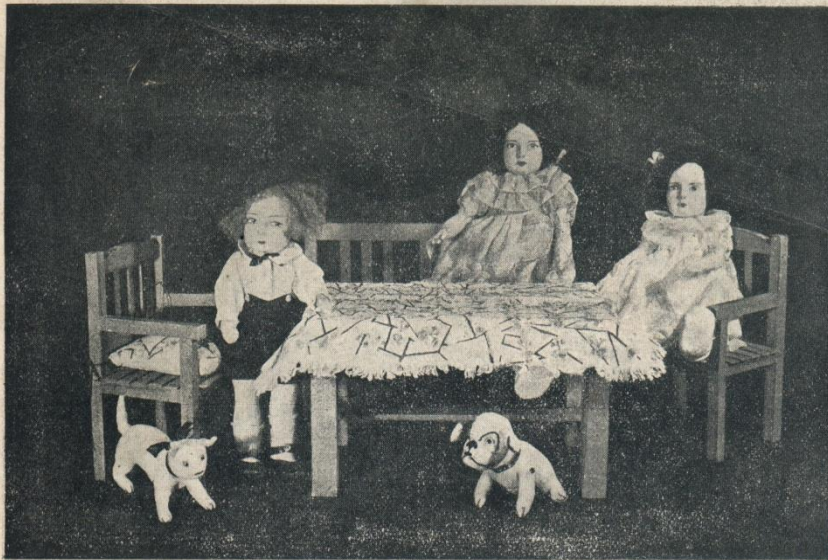

	Λιαν.	Χονδρ.
Γ 1 Καράβι μικρό		
Γ 2 » σκαμένο	»	»
Γ 3 Ψαροπούλα με τιμόνι	»	»
Γ 4 Καράβι μεγάλο σκαμένο	»	»
Γ 5 Βάρκα	»	»
Γ 6 Βάρκα με σιδερένια καρένα	»	»
Z 32 Κούνια κρεμαστή μεγάλη	»	»
Z 52 Σκαμνάκια μεγάλα ξύλο λακέ	»	»
Z 9 Καρεκλάκι φλαμοური λακέ 0.21×0.32×0.16	»	»
Z 10 Καναπές φλαμοური λακέ 0.42×0.31×0.17	»	»
Z 26 Τραπεζάκι φλ. λακέ 0.42×0.25×0.20	»	»
Z 53 Σύν. επίπλων Μαξιλάρια και σκεπάσματα διακοσμημένα	»	»
Z 25 Κούνια για κογκλες φλαμ. λακέ	»	»
Z 44 Κούνια με στρώματα	»	»
Z 45 Κρεβάτι με στρώματα	»	»
Z 46 Κουτί μαρκετερί	»	»
Z 47 Κουτί μαρκετερί	»	»
Z 88 Τόμπολα με χάρτινο κουτί	»	»
Z 37 Τόμπολα με κουτί ξύλινο	»	»
B 1 Ντάμα σε χάρτινο κουτί	»	»
Z 92 Ντουλάπα δίφυλλη φλ. λακέ 0.33×0.10×0.22	»	»
Z 93 Τουαλέττα με καθρέπτη φλ. λακέ 0.26×0.25×0.07	»	»
Z 94 Κομοδίνο φλ. λακέ 0.26×0.09×0.07	»	»
Z 95 Κρεβάτι φλ. λακέ	»	»
Z 96 Τραπεζί	»	»
Z 97 Βιβλιοθήκη 3 ράφια 0.22×0.26×0.15	»	»
Z 98 Γραφείο 0.14×0.27×0.13	»	»
Z 99 Καναπές 15×20×0.07	»	»
Z 100 Καρέκλα	»	»
Z 101 Μπουφές με καθρέπτη 0.27×0.26×0.08	»	»
Z 102 Κασέλα 0.07×0.24×0.10	»	»

ΠΑΙΓΝΙΔΙΑ ΤΟΨΝΟΥ

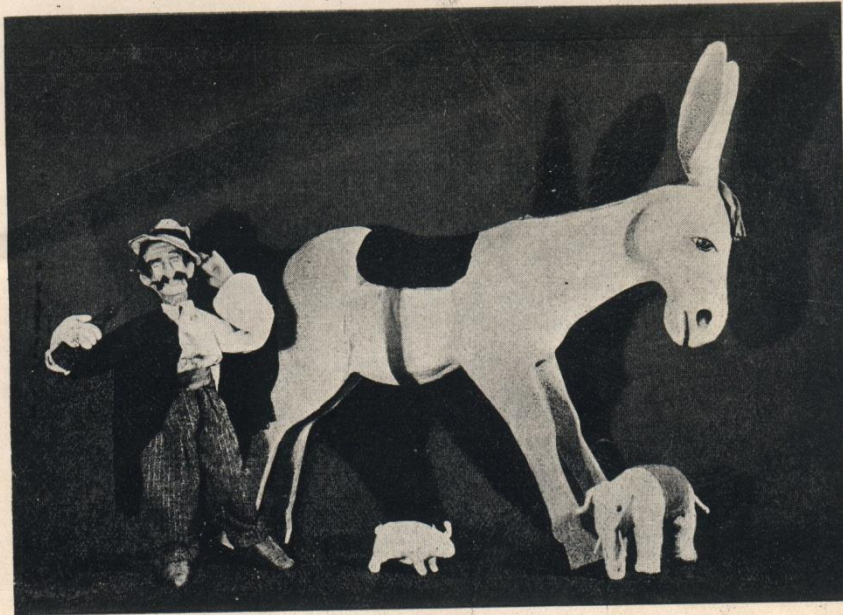
	Λιαν.	Χονδρ.
Z.27 Γαλατᾶς φλαμοῦρι λακέ		
Z.28 Γαῖδουράκι	*	*
Z.29 Γάτα	*	*
Z.54 *Ἀνθρώπος ποὺ περπατᾷ	*	*
Z.55 *Ἀνθρώπος μὲ μαγγοῦρα	*	*
Z.56 Τσέλιγκας	*	*
Z.57 Μπομπονιέρα πουλὶ	*	*
Z.58 Μπομπονιέρα ἀνθρώπος	*	*
Z.59 *Ἀγελάδα ποὺ περπατᾷ	*	*
Z.92 Γαῖδουράκι ποὺ περπατᾷ	*	*
Z.80 *Ἀνθρώπος	*	*
Z.30 Κροκέ μικρὸ	*	*
Z.31 Κροκέ κῆπου μεγάλο	*	*
Z.64 *Ἀνθρώπος ποὺ περπατᾷ	*	*
Z.78 Μπομπονιέρα *Ἐλέφας	*	*
Z.48 Πετεινὸς ἀπὸ κουκουνάρι	*	*
Z.49 Πάπια ἀπὸ κουκουνάρι	*	*
Z.50 Πελαργὸς ἀπὸ κουκουνάρι	*	*
Z.31 Ροκάνα πλατειά	*	*
Z.39 Ροκάνα στενή	*	*
Z.40 Ροκάνα σφυρίχτρα	*	*

ΠΑΙΓΝΙΔΙΑ ΠΑΝΙΝΑ

Ζ Ω Α

	Λιαν.	Χονδρ.
E/1 Γουρουνάκι από φανέλλα	»	»
E/2 Γατίτσες από φανέλλα	»	»
E/3 Γατίτσες καθιστές από φανέλλα	»	»
E/4 Σκυλλάκι από φανέλλα	»	»
E/5 Σκυλλάκι μπουλτώκ από φανέλλα	»	»
E/6 Σκυλλάκι λούτρ	»	»
E/7 Πιαπάκια φανέλλα	»	»
E/8 'Αρνάκι από άστραχάν	»	»
E/9 'Ελέφας από φανέλλα	»	»
E/10 Γαϊδουράκι από φανέλλα	»	»
E/11 Γαϊδουράκι από λούτρ	»	»
E/91 Κροκόδειλος από φέτρ	»	»
E/88 Γαίδαρος μεγάλος από λούτρ	»	»

ΤΥΠΟΙ

	Λιαν.	Χονδρ.
E/12 Γαλατᾶς κεφ. από κάλτσα	»	»
E/13 Μπεκρῆς κεφ. από κάλτσα	»	»
E/14 Χωρική κεφ. από κάλτσα	»	»
E/15 Γρηᾶ κεφ. από κάλτσα	»	»
E/34 Τσιγγάνα κεφ. από κάλτσα	»	»
E/35 Βρακᾶς κεφ. από κάλτσα	»	»
E/36 Πασατεμπᾶς κεφ. από κάλτσα	»	»
E/37 Διάφοροι τύποι » »	»	»
E/38 Χωρικός κεφ. από κάλτσα	»	»
E/39 Χωριάτης κεφ. πεπιεσμ. χάρτης	»	»
E/45 Γρηᾶ κεφ. από κάλτσα	»	»
E/46 Μόρτης κεφ. από κάλτσα	»	»
E/47 Παιδί κεφ. από κάλτσα	»	»
E/48 Χασάπης κεφ. από κάλτσα	»	»
E/50 Φουστανελλᾶς κεφάλι κάλτσα	»	»
ΣΤ/1 Τσέλιγκας από κουκουνάρι	»	»
ΣΤ/4 Προσωπίδες	»	»
ΣΤ/5 Προσωπίδες Λιαν. Χονδρ.	»	»
ΣΤ/6 Προσωπίδες	»	»
ΣΤ/7 » » » ΣΤ/8 »	»	»
ΣΤ/10 Μεθυμένος κεφ. πεπιεσμένος χάρτης	»	»
ΣΤ/2 Καμηλοπάρδαλις από πεπ. χάρτ. ὕψος σέλλας	»	»
ΣΤ/3 Γαϊδουράκι από πεπιεσμένο χάρτη » »	»	»

ΚΟΥΚΛΕΣ

E/16 0.50
σώμα βατίστα
κεφάλι πέπ. χάρτης
ένδυμασίες διάφορες
Λιαν.
Χονδρ.

E/89 0.30
Σώμα λινό
κεφάλι λινό ένδ. τοίτι
Λιαν.
Χονδρ.

E/81 0.30
Σώμα λινό,
κεφάλι λινό,
ένδυμασία όργαντιν
Λιαν.
Χονδρ.

E/17 0.30
Σώμα βατίστα,
κεφάλι λινό,
ένδυμασία τσολιδς
Λιαν.
Χονδρ.

E/31 0.40 Σώμα λινό, κεφάλι λινό, ένδ. άγόρι βελοϋδο
E/32 0.40 Σώμα λινό, κεφάλι φέτρ, ένδ. φρέσκο
E/79 0.40 Σώμα βατίστα, κεφάλι φέτρ, ένδ. Ναυτική
E/30 0.40 Σώμα λινό, κεφάλι λινό. ένδ. άγόρι Ναυτικό

E/78 0.50
Σώμα κάμποτ
κεφάλι πέπ. χάρτης
ντύσιμο άπλό
Λιαν.
Χονδρ.

E/18 0.40
Σώμα βατίστα,
κεφάλι λινό,
ένδυμασία Όργαντιν
Λιαν.
Χονδρ.

E/19 0.40
Σώμα φέτρ,
κεφάλι φέτρ,
ένδυμασία Όργαντιν
Λιαν.
Χονδρ.

E/20 0.40
Σώμα βατίστα
κεφάλι φέτρ.
ένδυμασία Τσολιδς
Λιαν.
Χονδρ.

Λιαν.	Χονδ.
>	>
>	>
>	>

E/23 0.50 Σώμα φέτρ
κεφάλι φέτρ
ένδυμασία όργκαντίν πολυτελής
Λιαν. Χονδρ.

E/21 0.50 Σώμα βατίστα
κεφάλι φέτρ
ένδυμασία "Αμαλίας
Λιαν. Χονδρ.

E/24 0.50 Σώμα φέτρ
κεφάλι φέτρ
ένδυμασία φρεσκό
Λιαν. Χονδρ.

E/93 0.50 Σώμα λινό
κεφάλι φέτρ
Κοριτσάκι με στεφάνι
Λιαν. Χονδρ.

E/95 0.50 Σώμα λινό
κεφάλι φέτρ.
Καμαριέρα
Λιαν. Χονδρ.

E/25 0.50 Σώμα φέτρ, κεφάλι φέτρ, ένδυμασία φέτρ	Λιαν.	Χονδρ.
E/80 0.50 Σώμα φέτρ, κεφάλι φέτρ, ένδυμασία όργκαντίν	»	»
E/84 0.50 Σώμα λινό, κεφάλι φέτρ, ένδυμασία όργκαντίν	»	»
E/85 0.50 Σώμα λινό, κεφάλι φέτρ, ένδυμασία όργκαντίν	»	»

E/33 Μπεμπές Σώμα φανελότσιτο,
κεφάλι φέτρ,
ένδυμασία πολυτελής
Λιαν. Χονδρ.

E/29 0.40 σώμα κεφάλι λινό. Τσιγγάνα

E/82 0.40 Σώμα λινό κεφάλι φέτρ
ποδιά τέλλα

E/83 0.40 κεφάλι λινό
ένδυμασία γυμναστικής

E/94 0.40 Σώμα λινό κεφάλι φέτρ
Πυτζάμες

E 21 0.30	Σώμα βατίστα, κεφάλι φέτρ, 'Αμαλία	Λιαν.	Χονδρ.
E 36 0.50	Σώμα φέτρ, κεφάλι φέτρ, 'Υδραία	>	>
E/27 0.50	Σώμα φέτρ, κεφάλι φέτρ, Κρητικιά	>	>
E/28 0.50	Σώμα λινό, κεφάλι φέτρ, Κρητικιά	>	>
E/86 0.50	Σώμα λινό, κεφάλι φέτρ, ένδυμασία Κρητικιά χωρ.	>	>
E/87 0.30	Σώμα λινό, κεφάλι φέτρ, ένδ. Κρητικιά χωρ.	>	>
E/90 0.30	Σώμα λινό, κεφάλι φέτρ, ένδ. Κρητικιά	>	>
E/92 0.40	Σώμα φέτρ, κεφάλι φέτρ, Κερκυραία	>	>

ΚΟΤΙΓΙΟΝ

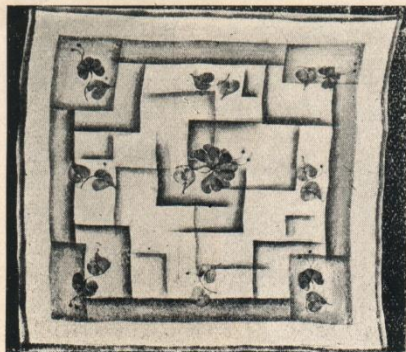

- E/68 Καπέλλα πολύχρωμα
 E/69 Καπέλλα με μύτες
 E/70 Καπέλλο κόκκορας
 E/71 Φορεσιές άπάχικες χάρτινες
 E/72 Καπέλλο κοζάκου χάρτινο
 E/73 Λουλούδια μονά χάρτινα
 E/74 » διπλά «

E/51 Κοτιγιόν διάφορα	Λιαν.	Χονδρ.
E/52 Βλάχος	»	»
E/53 Κολομπίνες	»	»
E/54 Άραπάδες με φράκο	»	»
E/55 Άραπίνες	»	»
E/57 Κρόταλλα	»	»
E/58 Φλογέρες ξύλινες.	»	»
E/59 Βεντάγιες	»	»
E/60 Σφυρίχτρες	»	»
E/61 Καπέλλα κινέζικα με κοτσίδα α	Λν.	Χον.
E/62 » » » » β	»	»
E/63 » » » » γ	»	»
E/64 » » » » δ	»	»
E/65 Καπέλλα χάρτινα μεγάλα	»	»
E/66 Καπέλλα με χωνί	»	»
E/67 Καπέλλα άπάχικα πάνινα με ζωνάρι καί μανδηλι	Λιαν.	Χονδρ.

»	»
»	»
»	»
»	»
»	»
»	»

ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΗ

Έσάρπα από ζωρζέτ 0.85×0.85
σχέδια διάφορα έκαστη

Έσάρπα από κρέπ-ντέ-οιν 0.85×0.85
σχέδια διάφορα έκαστη

Έσάρπα από κρέπ-ντέ-οιν
τρίγωνη βάσις τρ. 1.20 έκαστη

Έσάρπα από ζωρζέτ
τρίγωνη βάσις τρ. 1.20 έκαστη

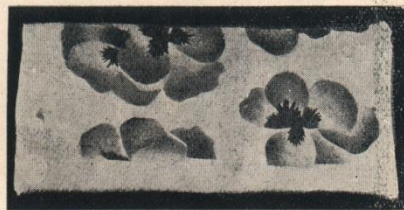
Έσάρπα κρέπ-ντέ-οιν μονή 1.30×0.20 εκ.
» ζωρζέτ » 1.30×0.20 »
» κρέπ-ντέ-οιν διπλή 1.30×0.20 »

Τραπεζομάνδηλο 1.00×1.00 ήμίλινο
6 πετσέτες έκαστον

Τραπεζομάνδηλο 1.40×1.40 ήμίλινο
6 πετσέτες έκαστον

ΕΜΠΡΙΜΕ

Κρέπ-ντέ-οιν ό πήχυς
Ζωρζέτ ό πήχυς

ΠΗΓΕΣ

Αδημοσίευτα αρχεία

Λογοδοσία της διευθύντριας της Π.Σ.Π.Δ, Άννας Σταματελάτου, 1932.

Ιστορικό της Σχολής, συνταγμένο από τη διευθύντριά της, Μαρία Βρανίκα-Αναγνωστοπούλου, 1951.

Λυτά έγγραφα.

Συνέντευξη της Σταματίας Ναυπλιώτου, μέλους του ιδρυτικού Δ.Σ της Σχολής, στο αρχείο της Μαρίας Αργυριάδη, υπεύθυνης του Τμήματος Παιχνιδιού και Παιδικής Ηλικίας του Μουσείου Μπενάκη.

Εφημερίδες-Περιοδικά

«Η Διάπλασις των παιδων», 1930-1937.

Διαδικτυακές

«Ο Αγώνας της γυναίκας», περιοδικό του «Σ.Δ.Γ», ψηφιοποιημένο στον ιστότοπο του τμήματος Σπουδών Φύλου και Ισότητας στις Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες του Παντείου Πανεπιστημίου

Βιβλία

-Αβδελά Έφη-Ψαρρά Αγγέλικα (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες-Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

-Αβδελά Έφη-Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Γνώση, Αθήνα, 1985.

-Αβδελά Έφη (επιμ.), *Το Λύκειο των Ελληνίδων - 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2010.

-Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, ΙΑΕΤΕ, Αθήνα, 1986.

-Αντωνίου Δαβίδ, *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης, 1833-1929*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 1989.

-Αρβανιτάκης Δημήτρης (επιμ.), *Πρακτικά ημερίδας, Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη νεότερη Ελλάδα*, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα, 2006.

-Αργυριάδη Μαρία, *Η κούκλα - Στην ελληνική ζωή και τέχνη από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Μουσείο Μπενάκη, 1991.

- Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών – η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα, 1987.
- Γκουγκουλή Κλειώ-Κούρια Αφροδίτη (επιμέλεια), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία 19ος και 20ός αιώνας*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2000.
- Γκουγκουλή Κλειώ-Καρακατσάνη Δέσποινα (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι- Διαδρομές στην ιστορία του*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2008.
- Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1986.
- Διεθνές Συμπόσιο, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου – Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 1986.
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα 1830-1893*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 1986.
- Θεοδώρου Βασιλική-Καρακατσάνη Δέσποινα, «Υγιεινής παραγγέλματα» *Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Διόνικος, Αθήνα, 2010.
- Θεοδώρου Βασιλική-Κοντογιάννη Βασιλική (επιμ.), *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία 19ος-20ός αιώνας – Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις*, ΕΛΙΑ, Αθήνα, 1999.
- Κακούρος Ευάγγελος, «Η προοπτική του λαϊκού σχολείου», στο *Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως-έτος Α΄*, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, Αθήναι, 1932.
- Καραχρίστος Νικόλαος, *Διδακτική του σχολείου εργασίας-A-B*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1929.
- Μπακαλάκη Αλεξάνδρα-Ελεγκίτου Ελένη, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 1987.
- Παπαζαχαρίου Κωνσταντίνος, *Η Εκπαίδευσις εν τη ξένη*, Εκδοτικός Οίκος Ανατολή, Εν Αθήναις, 1933.
- Πάτσου Βίκυ, *Η Διάπλασις των παιδων 1879-1922*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 1987.
- Ρηγίνος Μιχάλης, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 1995.
- Σαλίμπα Ζιζή, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία 1870-1922*, ΙΑΕΝ, Αθήνα, 2002.
- Σαμίου Δήμητρα, «Οι ελληνίδες 1922-1940: Κοινωνικά ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 7, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003.
- Σαμίου Δήμητρα, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952 – Ιδιότητα του πολίτη και καθολική ψηφοφορία*, ΕΙΕ ΠΕ ΤΝΕ-130, Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 2013.
- Χασιώτης Σπυρίδων, «Το έργον των δημοδιδασκάλων διά την ανάπτυξιν του εθνικού πλούτου της χώρας», στο *Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδεύσεως-έτος Α΄*, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, Αθήναι, 1932.
- Χατζημιχάλη Αγγελική, *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη (η λαϊκή τέχνη, Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ικαρία)*, Πυρσός, Αθήναι 1931.

Βάος Αντώνης, «Καλλιτεχνικά ρεύματα και καλλιτεχνική εκπαίδευση στην Ελλάδα», *δοκιμές*, τεύχος 11-12.

